

ХЭЛИГЭДДИН ХЭЛИЛОВ

ДӨВЛЭТДЭ ДЭВЭ

1989
635

ХЭЛИЈЭДДИН ХЭЛИЛОВ

ДӨВЛЭТДЭ ДЭВЭ

П62
X-50

58342

58176

Азербайджанская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. М.Ф. Ахундова

Бакы — 1989

АРХИВ

+ TS

20.1
X 97

Рәјчи: Б. Будагов — Азәрб. ССР. ЕА-нын һәгиги үзвү, профессор.

Редактор: Адыкөзәл Гәмбаров.

Фотограф: Чаһинкир Зейналов.

X 97 Хәлилов Х.
Дөвләтдә дөвә. Бақы, Ишыг. 1989 — 48 сәһ. Шә-
килли.

ISBN 5-89650-076-9

Дөвә узун илләр боју дүнјанын бир чох халгларынын һәјәтында, мәшәтіндә кениш исти-
фадә едилмишдир. Ачылыг вә сусузлуға дөзүмү, гитајә аз тәләбкар олмасы вә бир нәглијат
васитәси кими дөвә халгымызын игтисәтин һәјәтында бөјүк рол ојнамышдыр.

Дөвәчилијин кечмишиндә, һал-һәзирдаки тәсәррүфат әһәмијјәтиндән вә кәләчәк
перспективлариндән данишан бу китаб, ејин заманда онунла бағлы адәт-әһәнәләрдән,
әһвалатлардан марағлы сөһбәтләр ачыр.

[Азәрбајҗан ССР Дөвләт Аграр-Санајә Комитәсинин сифариш].

X 3705020000 53—89
M 654-89

20.1

ISBN 5—89650—076—9

© «Ишыг» нәшријјаты, 1989.

КИРИШ

Совет Иттифагы Коммунист Партијасы совет халгынын һәјәт шәраитини даһа да јүксәлтмәк үчүн игтисади вә социал инкишаф саһәсиндә јени еһтијат мәнбәләри, сәмәрәли үсуллар ахтарыб тапмағы бир вәзифә кими ирәли сүрмүшдүр. Партијанын гаршыја гојдуғу тәләб-ләрин һәјәтә кечирилмәси дикәр елм саһәләри илә бәрабәр этнографија елми, хүсусилә тарихи этнографија гаршы-сында да мүһүм вәзифәләр гојмушдүр.

Халгымызын мадди вә мә'нәви мәдәнијјәтинин инкишафында дөвәчилик тәсәррүфатынын мүһүм ролу вардыр. Тарихин ән дәрин гатларына нәзәр салдыгда өлкәмизин дүнјада дөвәчилијин ики мәскәниндән бири олдуғуну вә онун һәлә е. ә. IV миниллијин сонундан әһалинин мәшәтіндә мүһүм јер тутдуғуну көрүрүк.

Өлкәмиздә дөвәчилик та гәдимләрдән әһалинин игтиса-дијјәтында мүһүм мөвгәјә малик олмуш, мадди вә мә'нәви мәдәнијјәтин ајры-ајры саһәләринә дәриндән нүфуз етмиш, онун мүәјјән истигамәтдә формалашмасына тә'сир көстәрмиш, тунч дөврүндә исә артыг мификләшәрәк әһалинин култуна чеврилмишдир.

Дөвәнин белә сүр'әтлә пәрәстиш объектинә чеврилмәси һеч дә тәсадүфи дејилдир. Кәскин дәјишән тәбни-иглим шәраитинә даһа јахшы дөзән дөвә әһалинин гитада вә кејимә олан тәләбатыны өдәмиш, сәмәрәли миник вә јүк нәглијјәти васитәси олмуш, гоншу өлкәләрлә игтисади, мәдәни әлағәләрин инкишаф етдирилмәсиндә бөјүк рол ојнамышдыр.

Социал тәрәгги просесиндә сәнәт вә тәсәррүфат саһә-ләринин ихтисаслашмасы, шәһәрләрин јаранмасы вә арт-масы дөвәчилијин инкишафына хүсуси тәләбат доғурур, тәсәррүфат сүр'әтлә ихтисаслашыр вә инкишаф едирди. Дөвә хүсусилә өлкәмизин сәһра вә жарымсәһра зоналары-нын һејвандарлығында башлыча јер тутур, әһалинин мәһсуллара олан тәләбатыны өдәјирди.

Дөвәнин әти вә сүдү биры сыра хәстәликләри мүәличә етмәк үчүн ишләдилдирди.

Дөвәдән тарих боју Азәрбајҗанын тичарәтиндә баш-лыча нәглијјат васитәси кими истифадә едилмишдир. Өлкәләрарасы игтисади вә мәдәни әлағәләрин инки-шафында дөвә мүһүм рол ојнамышдыр. Тәсадүфи дејил-ки, Шәрг тичарәти һәмчинин «карван тичарәти» адлан-дырылмышдыр.

Беләликлә, сорағы тарих, игтисадијјат вә мәдәниј јәтимизин ән дәрин гатларындан кәлән дәрәҗәлик тәсәррүфаты XIX әсрин икинчи јарысына гәдәр даим инкишафта олмушдур. Загафгазија дәмир јолунун чәкилмәси дәрәҗәлик нәглијјат сферасындан сыхышдырыб чыхарды. Елә о вахтдан да дәрәҗәлик дикәр игтисади әһәмијјәтинә өкәј мүнәсибәт јаранды. Беләликлә, бахымсызлыг, селексија ишинин башлы-башына бурахылмасы дәрәҗәлик чинсләринин чырлашмасына сәбәб олду, дәрәҗәлик тәдричән азалмаға башлады.

Октјабр ингилабынын гәләрәсиндән сонра, өлкәмизин игтисадијјатынын бүтүн сәһәләриндә олдуғу кими, дәрәҗәлик тәсәррүфатында да бир чанланма әмәлә кәлди. Лакин бу чанланма тезликлә гәјҗысызлыға дүчәр олду вә инкишаф дајанды. Колхоз гуручулуғунда тәсәррүфатын јени формаларда тәшкил олундуғу бир вахтда дәрәҗәлик социалист мүлккәјјәтиндән кәнар едилди. Тәсәррүфат башлы-башына бурахылдығы үчүн тәнәззүлә уғрады. Һазырда республикамызда дәрәҗәлик нәсли, демәк олар ки, кәсилмәк үзәрәдир.

Дәрәҗәлик тәсәррүфаты јаратмағ вә инкишаф етдирмәк үчүн республикамызда әлверишли тәбии шәрәит вардыр. Республикамызын кениш дүзәнликләриндә дәрәҗәлик үчүн бол өрүш—отлаг сәһәләри мөвчуддур. Дәрәҗәлик игтисадијјаты сәһәсиндәки тарихи әнәнәләримизи вә гејд етдијимиз әлверишли шәрәити нәзәрә аларағ Азәрбајҗан ССР Дәрәҗәлик План Комитәси елми тәклифләри тәһлил едиб бәјәнди вә нәһәјәт 1984-чү илдә республикада ихтисәсләшдырылмыш дәрәҗәлик тәсәррүфаты јаратмағ үчүн хүсуси гәрәр гәбул етди.

УЗАГ КЕЧМИШИМИЗДӘН БУ КҮНҮМҮЗӘ ГӘДӘР

Азәрбајҗанын фәал топонимләри — Дәрәҗәлик, Ләкбатан, Гәрәнәр батан, Ләк галасы, Дәрәҗәлик дамы, Дәрәҗәлик мәһләси вә с. топонимләр республикамызда дәрәҗәлик чох кениш јайылдығыны кәстәрир. Бундан әләвә, дәрәҗәлик илә бағлы инам вә етигадлар, рәрәјәтләр, әфсанәләр, нағыл вә фольклор нүмунәләри, аталар сөзләри, һәлә ибтидаи ичма дәрәҗәлик галма дәрәҗәлик фигурлары, гәја рәсмләри, һејкәлләр, рәсм әсәрләри, халча, килим, нәмәд

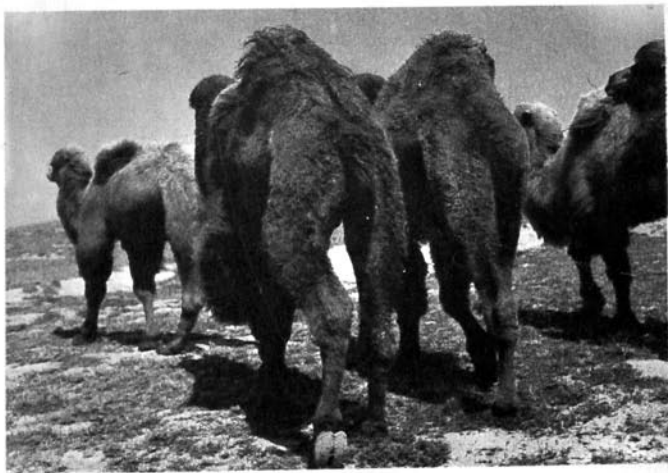

Дәрәҗәлик дөјүшәркән

вә тикмә ишләри дәрәҗәлик халғымызын һәјәтында вә мәшәһәтиндә чох мүнүм рол ојнадығына парлаг сүбүтдур.

Дәрәҗәлик инкишаф едиб формаја чатана гәдәр узун тәкамүл јолу кечмишдир. Дәрәҗәлик әчдадынын әмәлә кәлмәси еосен дәрәҗәлик, јәни 54 милјон ил бундан әввәлдән башлајыр. Протилепус адланан бу һејван ададовшаны бојда иди. 30 милјон ил бундан әввәл, јәни олигосендә тәкамүлүнү давам етдирмиш, 26 милјон ил бундан әввәл миосендә артыг зүрафәјә охшар дәрәҗәлик мейдана чыхмышдыр. Миоплиосендә исе индики дәрәҗәлик әсл әчдадлары јаранмышдыр. Онлар пилосендән башлајарағ 5 милјон ил бундан әввәл үч гола ајрылмышдыр. Һәмнин голлардан бири ламалар [лама, гуанка, алпак, вигон], икинчиси бирһүркүчлү [күвәнли], үчүнчүсү исе ики һүркүчлү дәрәҗәлик әчдады олмушдур. Тәдгигатчыларынын фикринчә, дәрәҗәлик инсанын әһлиләшдирдији ән гәдим һеј-

ванлардандыр. Мәнбәләрдә һәлә XVII эсрдә Түркмәнистанда икиһүркүчлү вәһши дөвәләрин овланмасы һаггында мә'луматлар вардыр. Икиһүркүчлү дөвәжә вәһши һалында сон дөврләрә гәдәр Орта Асијада раст кәлмәк олурду. Һал-һазырда Монголустан сәһраларында вәһши дөвәләр аз да олса нәзәрә чарпыр. Лакин остеоложи [сүмүк] тапынтылар вәһши дөвәләрдән ев дөвәләринә кечит мәрһәләсини изләмәжә имкан вермир. Бирһүркүчлү дөвә чинсиндән, ев дөвәләринә кечид дөврү һаггында мә'лумат ејнидир. Археоложи газынтылар заманы тапылан сүмүкләр жүксәк инкишаф мәрһәләси кечмиш ев дөвәләринә аиддир. Енеолитин сону, јә'ни ерадан әввәл IV миниллијин ахырларына аид Түркмәнистанын Анау вә Консујур, Чәнуби Азәрбајчанын Шаһтәпә адланан јерләриндән икиһүркүчлү дөвәнин сүмүкләри тапылмышдыр ки, бунлар һәмин чинсин ев һејваны олмасы һаггында ән гәдим мә'луматлардыр. Һәләлик бу тапынтыларә әсасән

икиһүркүчлү дөвәнин илкин вәтәни Орта Асија вә Чәнуби Азәрбајчан олдуғуну демәк мүмкүндүр. Археоложи тапынтылар ерадан әввәл III миниллијин сону, II миниллијин ашланғычында Өн Гафгазда икиһүркүчлү дөвә чинсини кениш јајылдығыны көстәрир.

Азәрбајчан ССР ЕА-нын һәгиги үзвү Б. Будагов јазыр

ки, дөвәләрин әһлиләшдирилмәси өз әһәмијәтинә көрә тәхминән јүк машынларынын ичад олунмасына бәрабәр тутулмалыдыр. Дөвәләр мин илләр әрзиндә һәинки әтчилијин, сүдчүлүјүн, тохучулуғун инкишафына көмәк етмиш, һәм дә тичарәтин күчләнмәсинә, иғтисади вә мәдәни әлагәләрин артмасына, әһалинин миграцијасына бөјүк тәкан вермишдир. Дөвәжә верилән бөјүк әһәмијәт дөвә шәкли олан дөш медалјонлары вә гајаүстү дөвә рәсмләринин јаранмасына сәбәб олмушдур.

Бирһүркүчлү дөвәнин вәтәни исә Шимали Африка вә Әрәбистан һесаб олунур. Түркмәнистан икиһүркүчлү дөвәнин илкин вәтәни олса да, орада һазырда аңчаг бирһүркүчлү дөвә сахланылар.

Тәдгигатчылар икиһүркүчлү дөвәнин Түркмәнистанда һәјат сәһнәсиндән чыхмасы, бирһүркүчлү дөвәнин бураја кәлмәси вә әсас тәсәррүфат сәһәсинә чеврилмәси мәсәләсинә елми һәллини көзләјән проблем кими бахырлар. Бизчә, бурада аңлашылмаз вә хусуси тәдгигат тәләб едән бир гаранлыг мәсәлә јохдур. Бу сәдәчә олараг тәбии-тарихи бир просесдир. Белә ки, икиһүркүчлү дөвә дағ вә сојуг иғлим шәраитиндә фәал олдуғу һалда, бирһүркүчлү дөвә сәһра шәраитиндә даһа мәнсуллардыр. Бөјүк бир тарихи дөвр әрзиндә Түркмәнистанын иғлиминдә баш верән дәјишкликләрә әлагәдар олараг икиһүркүчлү дөвә чинси тәдричән өз илкин вәтәнини тәрк етмәжә, бирһүркүчлү дөвәләр исә онлар үчүн даһа мүнәсиб олан бу әразини тутмаға башламыш вә нәтичә е'тибарилә буранын там сакиннә чеврилмишдир.

Дөвәчилијин чоғрафијасындан ајдын олур ки, бирһүркүчлү дөвә чинси Шимали Африка, Әрәбистан, Иран, Ираг, Әфғаныстан, Һиндистан, Пакистан, Түркмәнистан ССР, икиһүркүчлү дөвә чинси исә ССРИ-нин Авропа һиссәсинин чәнуб-шәрг рајонларында, Газахыстан, Чәнуб-Гәрби Алтај, Чита әјаләтиндә, Тува МССР, Монголустан вә Чинин гәрб әјаләтләриндә әсас тәсәррүфат сәһәсинә чеврилмишдир. Көстәрилән әразиләрин әлверишли микроиғлим зоналарында һәр ики чинс вә онларын мәләзләри јашајыр.

С. Н. Боголјубски јазыр ки, дөвәнин ики очағындан бири ону гәмл [кәмәл], диқәри исә түјә [тевә] адландырмышдыр. Дүнјанын бир чох халғлары дөвә илә түрк тајфалары васитәси илә таныш олмушлар. Онлар дөвәжә төвә дејирләр.

Тәдгигатчылар икиһүркүчлү дөвәнин ев һејванына

чеврилмәси вә јајылмасыны түрк-монгол мәдәнијјәтинин наилијјәти һесаб едилрәр. Түрк, Азәрбајҗан, башгырд, гагауз, газах, ыргыз, гарагалпаг, калмык, гумуг, гараҗ-балкар, өзбәк, ногај, татар, тува, түркмән, хакас, якут, ујгур вә с. түрк халгларынын дилләриндә дөвә термини вә онунла бағлы терминологија, чүз'и фонетик дәјишиклик нәзәрә алынмазса, ејнидир. Монгол, тунгус-манчур дилләриндә дөвә терминләри түрк дили илә мугајисәдә фонетик дәјишиклијә уграса да түрк мәншәлидир. Монголлар вә чинлиләр дө дөвә илә илк дөфә түркләр васитәси илә таныш олмушлар. Авропа халгларындан ачарлар вә сербләрдә, Гафгаз халгларындан осетинләрдә дө дөвә термини түркчәдир. Семит дилләриндә дөвәнин адландырылдығы гамл [камел] сөзләри бирһүркүчлү һејван мә'насыны ифадә едир. Назырда әрәбләрдә дөвә вә онун јашы, әләмәтләри 600-дән артыг терминлә ифадә олунур.

Иран әһалисинә дөвә чох гәдимдән мә'лум олмушдур, ләкин онун нечә адландырылмасыны биләмәмишләр, она садәчә олараг зебу демишләр. Сонралар Иран каһинләри һиндуслардан донгарлы һејван мә'насыны верән «УШТРА» сөзүнү гәбул етмиш вә икиһүркүчлү дөвәни белә адландырмашлар. Назырда фарслар дөвәјә шотор дејирләр.

Республикамызын әразисиндә тунч дөврүнә аид тапылан дөвә фигур вә бәзәкләри гәдимләрдән әһалинин мәишәтиндә дөвәчилијин мүһум саһә олдуғуну көстәрир. Археолог, тарих елмләри доктору Р. Көјүшовун арашдырмасына көрә, илк тунч дөврүндә Азәрбајҗанда малдарлығын бир сыра саһәләри илә бәрәбәр дөвәчилик тәсәррүфатында да хүсуси ихтисаслашма кетмишидир. А. К. Ақишев јазыр ки, икиһүркүчлү дөвәнин әһлиләшдирилдији јерләрдә о артыг тунч дөврүндә култа чеврилмишди. Профессор Т. Ә. Бүңјадовун фикринчә, ерамыздан әввәл VIII — VI әсрләрдә Загафгазијада кедән мүһарибәләрин доғурдуғу тәләбат, јарымкөчәри малдарлыгда дөвәдән јүк нәглијјәти васитәси кими кениш истифадә олунмасы дөвәчилијин сүр'әтли инкишафына сәбәб олмушдур.

Фүзули рајону Гарабулаг кәнди јахынлығында ерамыздан әввәл икинчи миниллијин сонуна аид курганда бәзәдилиб гәбилә башчысы илә бир јердә дөфн олунмуш ики дөвә галығы тапылмышдыр. Бу тапынты дөвәнин һәтта мүгәддәсләшдијини көстәрир. Артыг бизим ерадан әввәл биринчи минилликдә истәһсал олунан ев әшјалары үстүндә дөвә рәсмләринә раст кәлирик. Бүтүн бунлар

Азәрбајҗанда дөвәчилик үчүн әлверишли тәбии шәраитлә бәрәбәр, бу тәсәррүфатын инкишафындан өтрү лазыми социал-иғтисади шәраитин дө олдуғуну көстәрир.

Мүһарибәләр заманы дөвәләрдән истифадә олунмасына даир тарихдә һејли фактлар вардыр. Белә мүһарибәләрдә дөвәләр һәтта бир чох дөјүшләрин тәлејинә һәлләдичи тә'сир көстәрмишдир. 1389-чу илдә Анселман дөјүшүндә түркләр бирләшмиш славян гошунларына гаршы мејдана дөјүш дөвәләри чыхармышдылар. I Пјотр исвечиләрә гаршы Псков әтрафындакы дөјүшдә дөвәләрдән истифадә етмишди. Тејмурләнк һиндистана һүчуму заманы дөјүш филләринә гаршы дөвәләрдән истифадә етмиш вә һәмин дөјүшдә галиб кәлмишидир.

Мәнбә вә тәдгигатларда Манна вә Мидија әһалисинин дөвәчиликлә интенсив мәшғүл олмасы барәдә мә'лумат верилир. Манналыларын икиһүркүчлү дөвә сахламасы исә бизим үчүн хүсусилә марағлыдыр. Мәнбәләрдә урартуларын Маннаја басғынлары заманы орадан чохлу дөвә апармалары вә асурријялыларын јахшы гачан атла бәрәбәр икиһүркүчлү дөвә алмалары һагғында да мә'лумат верилир. Азәрбајҗан дөвәчилији һагғында антик мүәллифләрдән Клавди Елианын мә'луматы даһа мүфәссәл вә марағлыдыр. О јазыр: «Бурада чохлу дөвә вардыр, ән бөјүкләри уча бојлу ат һүндүрлүкдәдир вә бәдәнләри зәриф јунла өртүлмүшдүр. Онларын јуну јумшағлығы е'тибары илә Милет јунундан кери галмыр. Һәмин јундан назырланан палтарлары каһинләр, варлы вә шөһрәтли каспиләр кејирләр». Мүәллиф һәмчинин албанларын тичарәтиндә дөвәдән нәглијјат васитәси кими кениш истифадә олдуғуну да гејд едир.

Тәдгигатларда бирһүркүчлү дөвәнин Азәрбајҗана, о чүмлөдән Загафгазија кәлмәсинә даир фикирләр вардыр. Бизчә бирһүркүчлү дөвә Загафгазија ерадан әввәл вә әрәб ишғалына гәдәр кәлсә дө бурада кениш јајыла биләмәмишдир. Әввәл она көрә ки, Загафгазија әразисинин тәбии-иғлим шәраити бирһүркүчлү дөвә үчүн бир о гәдәр дө әлверишли олмамышдыр. Әрәб ишғалына гәдәр бирһүркүчлү дөвә Загафгазијаја мүәјјән сәбәбләр үзүндән дүшсә дө әһалинин мәишәтинә икиһүркүчлү дөвә кими дахил ола биләмәмишдир. Әрәб ишғалы илә әләгәдәр олараг бирһүркүчлү дөвә кениш јајылмышдыр.

Тарихи-етнографик бахымдан Азәрбајҗанда дөвәчилик һагғында әтрафлы мә'лумат верән илк мүкәммәл јазылы абидә «Китаби-Дәдә Горғуд» дастаныдыр. Дастан Азәрбајҗан халгынын мәишәтиндә дөвәчилијин мөвгејини,

мөвчүд олмуш дэвэ чинслэрини, онунла бағлы инам вэ е'тигадлары өјрәнмэк үчүн кениш имкан верән гижмәтли мәнбәдир. Бу дастан һәмчинин дэвәчилијин дилчилик бахымындан өјрәнмэк үчүн дэ гижмәтли тарихи сәнәдир. «Китаби-Дәдә Горгурд» дастанынын бүтүн бојларындан көрүнүр ки, дэвәчилик эһалинин мәшһәтиндә мүһүм рол ојнајан тәсәррүфат сәһәси олмушдур.

Огузларын тојларында бугур касилмәсиндән, икидлик көстәриб ад алан јенијетмәјә гызылы дэвә бағышланмасындан, Огуз ели талананда гатар-гатар дэвәләрин дүшмән элинә кечмәсиндән дастанда кениш бәһс олунур.

Ону да дејәк ки, «Китаби Дәдә Горгурд» дастаны антик мүәллифләрин Азәрбајчанда анчаг икиһүркүчлү дэвә сахланмасы һаггындакы мәлуматларыны бир даһа тәсдиг едир. Дастанда бир дәфә дэ олсун бирһүркүчлү дэвә чинси хатырланмыр. Бүтүн бојларда икиһүркүчлү гызылы дэвәләрдән бәһс олунур, онун еркәји түркчә [азәрбајчанча] бугур, дишиси маја адланыр. Дастанын бир бојунда үч дәфә, «нәр» [фарсча] сөзү ишләнир. Бурада да сөздән әсас аңлајыш билдирән ифадә кими јох, тә'јинедичи ифадә кими истифадә олунмушдур. Мәсәлән: «нәр бугур». Дикәр бојда исә «нәр» сөзү ики дәфә оғлан мә'насында ишләнишидир. Бу да ону көстәрир ки, истәр дастанын јарандыгы дөврдә вә истәрәсә дэ јазыја көчүрүлдүјү вахта Азәрбајчанда бирһүркүчлү дэвә чинси олмамышдыр. Дастанда бирһүркүчлү дэвә илә бағлы нәр аңлајышы дастаны јазыја алан катибин эләвәсидир. Дастанда дэвә илә бағлы икинчи фарс сөзү карвандыр.

XVII әсрдә Азәрбајчанда олмуш алман сәјјаһи Адам Олеаринин Азәрбајчан дэвәчилији һаггындакы мәлуматы даһа мүфәссәл вә мараглыдыр. Дәвәнин һәтта әлә өјрәдилмәси, јатырдылмасы гаддасына гәдәр мәлумат верән мүәллиф дэвәләрин бугур, бугура, маја, нәр, лөк вә с. чинс вә нөвүндән дэ бәһс етмишидир. Сәјјаһ нәрин ән күчлү дэвә олдуғуну, һәтта бир тона гәдәр јүк көтүрә билдијини көстәрир. Етнографик мәлуматлар вә шәхси мушаһидәмиз мүәллифин мәлуматларыны тәсдиг едир. Адам Олеари Азәрбајчанда бојча кичик, ат кими чевик, һәтта атдан бәрк гачан дэвәләр олдуғуну да көстәрир. Бу дэвәләри азәрбајчанлыларын, «Јел дэвәси» адландырдығыны гејд едир. О, халгын икид оғулларыны нәрә, горхаг, чәнчәл адамлары исә лөкә бәнзәтдијиндән сөһбәт ачыр, һәмчинин дэвәнин кинлилији һаггында да мәлумат вермәји унутмур.

А. Олеаринин XVII әсрдә Азәрбајчанда фәрсиз адамын лөкә бәнзәдилмәси һаггындакы мәлуматы бирһүркүчлү

дәвәнин Азәрбајчана сонралардан кәтирилмәси вә бу чинсин Загафразијанын тәби-иглим шәранти үчүн әлвәришсиз олмасы һаггында фикримизи бир даһа тәсдиг едир.

Бирһүркүчлү дэвәнин Азәрбајчанда кениш јайылмасы шүбһәсиз ки, әрәб ишғалы илә әлагәдардыр. Лакин бирһүркүчлү дэвә илә бағлы термин көстәрир ки, әрәб истиласына гәдәр бу чинс азәрбајчанлыларә мәлум ола биләрди. Кәлмә бирһүркүчлү дэвә чинси Азәрбајчан, арагалпаг вә түркмәнләр арасында «арвана», газаклар арасында исә «аруана» адланыр. Арашдырчыларын фикринчә, «арвана» сөзү Иран мәншәли сөз олуб, пәһләви дилиндәки «арвант» сөзү илә бағлыдыр.

Шүбһәсиз ки, түрк халглары әрәб ишғалына гәдәр бирһүркүчлү дэвә илә биринчи нөвбәдә иранлылар васитәсилә таныш ола биләрдиләр. Бирһүркүчлү дэвә илә бағлы терминологијанын әсасән Иран мәншәли олмасы факты да буну бир даһа сүбут едир.

Бирһүркүчлү арвананын еркәји Азәрбајчан, газак, гыргыз дилләриндә «лөк», өзбәкчә «лук» адланыр. Дилчилик елми һәләлик лөк сөзүнүн етимологијасы һаггында фикир сөјләјә билмәмишир.

Түрк вә фарс дилләриндә дэвә илә бағлы «нәр» ифадәси дэ кениш јайылмышдыр. Тәдгигатчылар сәһвән бу сөзүн мүстәгил чинс билдирән еркәк дэвә мә'насында ишләндијини көстәрирләр. Нәр сөзү фарс вә түрк дилләриндә дэвәјә аид олуб, гүввәтли, чәсарәтли, гамәтли, еркәк мә'насында ишләдилир. Бирһүркүчлү дэвә түрк халглары арасында јайылана гәдәр дэвәјә аид бу ифадә түркчә «бәсәрәк» сөзү илә ифадә олунмушдур. Бир чох тәдгигатчылар дэвәјә аид бу сөзүн етимологијасыны ача билмәмишләр. А. М. Шербак исә бу сөзүн јакут дилиндә ағача, адама вә һејвана аид едилән бәсрик-көдәкбој мә'насында ишләндијини көстәрир. Тәәссүф ки, бу мәшһур тәдгигатчы «Китаби Дәдә Горгурд» дастанындакы «бәсәрәк» вә Низами Кәнчәвинин әсәрләриндә «бисураг» формасында ишләнән бу ифадәни нәзәрдән гачырмышдыр. «Китаби Дәдә Горгурд» дастанында дејилир:

Бәсәрәк дэвәләрин гатарындан
О залым ајырды ола гардаш!

Низами Кәнчәви исә бәсәрәк дэвәләри белә тәрәннүм етмишидир:

Һәр жердә гошунун даһынча кедән
Јүк үчүн аһрылмыш дөрд мин дөвөдән;
Бисурағ дөвөјдә сечилмиш мин баш,
Торпаға дөнөрдә басдығлары даш¹.

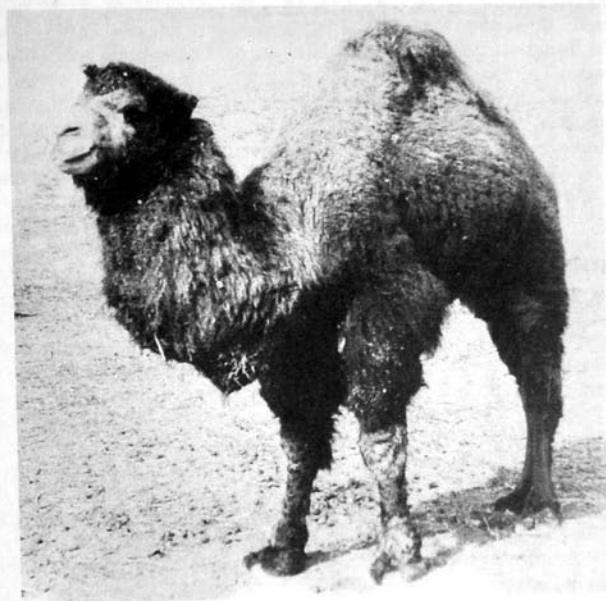
Мүасир Азәрбајчан дилинин Гарабағ диалектиндә бу сөз «бәсәрәк», Ширван диалектиндә «пәсәрәк» формасында галмыш, адама вә дөвөјә аид едилән ифадә кими ишләнир. «Бәсәрәк» сөзү бојча бир о гәдәр дә бөјүк олмајан, лакин чох күчлү мәнасында ишләдилер вә чинсиндән асылы олмајарағ бүтүн дөвөләрә аид едилер.

Дөвөләрдә ән гүввәтлиси нәрдир. Лакин бәсәрәк дејәркән, нәрдән күчлү дөвә нәзәрдә тутулур. Дөвә илә бағлы бир зәрб-мәсәлдә ифадә олунан. «Нәри јоран јүкү бәсәрәк чөкәр» — кими фикри дә дедијимизи тәсдиг едир. «Нәр» сөзү јухарыда көстәрдијимиз мәнадан башга, һазырда дөвә нөвү мәнасыны ифадә едир.

Буғурла арвананын, лөклә һача мајанын еркәк нәсли нәр, дишиси нәр маја, бүтөв маја, Ширван диалектиндә исә пәсәрәк маја адланыр. Нәсил вермәдән башга нәр бүтүн хүсусијјәтләри илә ата вә ана чинсиндән үстүн олур. О, бирһүркүчлүдүр. Демәли, фарс дилиндә күчлү, гүввәтли, еркәк мәнасыны ифадә едән бу сөз фарс дилиндә бирһүркүчлү мәләзинин еркәк нәслинә аид едилмиш, сонралар түрк дилләринә кечмишдир. Етнографик мәлуматлар көстәрир ки, нәр сөзү Азәрбајчан дилиндә бәсәрәк сөзүнүн ифадә етдији фикирлә ејнијјәт тәшкил етсә дә, ону бүтүнлүклә дилдән сыхышдырыб чыхара билмәмишдир. Ширван диалектиндә буғурла лөкүн, лөклә һача мајанын еркәк нәсли нәр адланса да, дишиси «пәсәрәк маја, гүввәтли маја» кими ишләдилер вә мајаја аид едилер [адәтән маја нәрдән күчсүз олур]. Бизчә Гарабағ диалектиндә ишләдилән «бүтөв маја» сөз бирләшмәсиндәки «бүтөв» сөзү «бәсәрәк», «пәсәрәк» сөзүнүн тәһриф олунмуш формасыдыр. Бүтөв маја термини әслиндә күчлү маја, чәсарәтли маја мәнасында ишләдилер. Чүнки, дөвә бүтөв вә ја јарымчыг, пара ола билмәз, «бәсәрәк» сөзү Гарабағ диалектиндә бүтөв формасына дүшәрәк, мәчазиләшмиш, ифадә олунан объекти [дәвәни] даһә. ајдын, тәһсирли әкс етдирмәјә имкан вермишдир.

Азәрбајчан дилиндә дөвөјә аид нөв анлајышыны

¹ Низами әсәрләринин икинчи [1967] вә үчүнчү [1982] нәшри илә мүгајисәдә бурада истифадәјә көрә биринчи нәшр бизим үчүн даһә мәғбул олдуғундан, ондан истифадә етдик. Сон нәшрләрдә бу сөз «бисәрәк» кими кетмишдир.

Нәр

билдирән башга терминләр дә вардыр. Лөкүн, буғурун мәләз чинсләриндән нәр маја илә, нәрин һача маја, бүтөв маја вә ја арвана илә чүтләшмәсиндән алынән нәслин еркәји «балхы», дишиси Азәрбајчан дилинин ајры-ајры диалектләриндә «чарчармаја», «мајакөјүн» вә ја «көз» адланыр. А. Мустафајев вә Г. Чавадов һағлы оларағ көстәрирләр ки, дөвәчилик вә онунла бағлы јерли терминләрин түрк дилли халғлар арасында ејнилик тәшкил етмәси бу саһәдә ваһид бир мәдәнијјәт јарандығыны сөјләмәјә әсас верир.

Азәрбајчанда дөвәчилијин ики саһәси олмушдур: чарвадар дөвәчилији. Малдарлыг вә ја әкинчиликлә бағлы дөвәчилик.

Мәнбәләр чарвадар дөвәчилијинин нә вахт јаранмасы һағғында фикир сөјләмәјә имкан вермир. Еһтимал ки, өлкәдә тичарәтин инкишафы; гошшу дөвләтләрлә иғтисади мүнәсибәтләрин кенишләнмәси илә әлағдар оларан хүсуси чарвадарлыг пешәси — чарвадар дөвәчилији

жаранмышдыр. Даим өз дэвэси илэ жүк дашыҗыб, күзэран кечирэн дэвэчилэр чарвадар адланырдылар.

Дэвэчилијин икинчи, һәм дэ эн башлыча саһәсини көчмә малдарлыгла бағлы дэвэчилик тәшкил едирди. Көчәри һејвандарлар јајлағ вә ғышлаға көч заманы дэвэдән жүк дашымағ үчүн истифадэ едирдилэр, дэвэчиликлә гојунчулуғун јахшы узлашдығына көрә гојунчулуғ тәсәррүфатларында дэвэчилик дэ инкишаф едирди.

Азәрбајчанда дэвэчилик мүстәгил дејил, һәмизи гојунчулуғ вә әкинчиликлә јанашы инкишаф етдирилән тәсәррүфат саһәси олмушдур. Етнографик материаллар көстәрир ки, бу тәсәррүфатда дэвэчилик апарычы саһә олмушдур. Гојунчулугла бағлы дэвэчилик һәтта чарвадар дэвэчилијинин базасыны тәшкил етмишдир. Ил боју жүкләнән дэвэләрдә доғум, артым аз олдуғундан, дэвэси өлән, гочалан чарвадар дэвәни һејвандарлардан алырды. Һејвандарларда исә дэвэ әсасән илдә бир нечә күн јајлағ вә ғышлаға көч заманы жүкәнирди, галан вахтларда асудә бурахылырды, она көрә дэ дэвәнин артмасы, јә'ни доғуб-төрәмәси үчүн јахшы шәраит јардырды.

Азәрбајчанда дэвэчилијин инкишафы һағгында XIX әсрин орталарына гәдәр статистик мә'луматын олмамасы үзүндән бу барәдә тарихи мәнтиг әсасында фикир јүрүтмәјә мәчбур олуруг. Ширван зонасында әһалинин малдарлығ мәһсулларына олан тәләбатынын өдәнилмәси үчүн дэвэчилијин башлыча тәсәррүфат саһәси олмасы, тарихән мүһарибәләрдәки мүһүм һәрби ролу, өлкәмиздә дәмир јолунун чәкилмәсинә гәдәр әсас жүк нәглијјаты васитәси олмасы, XIX әсрин үчүнчү рүбүнә гәдәр бу тәсәррүфатын жүкәлән хәтлә инкишаф етдијини көстәрир. Азәрбајчанда XIX әсрин биринчи јарысында дэвәнин мигдары һағда Ә. С. Сумбатзадәнин тәртиб етдији чәдвәл фикри-мизи бир даһа тәсдиг едир.

Мүәллифин һесабламасына көрә, Азәрбајчанда 1866-чы илдә 13289 баш, 1895-чи илдә исә 10874 баш дэвә олмушдур. 1921-чи илдә һејванларын мигдары һағгындакы статистик мә'луматда республикамызда 8000 мин дэвә олдуғу көстәрилер. Азәрбајчанын Русија илэ бирләшмәсиндән сонра Бақы шәһәринин кәрби јарадылмышдыр. Кәрб дөрд һиссәјә бөлүнүшдүр. Кәрбин јухары һиссәсиндә пәләнк, сонра үч дилли алов, ашағы јарысында исә жүклү дэвә вә лөвбәр тәсвир олунмушдүр. Дэвәнин жүкүнүн зә'фәран олмасы күман едилер. Кәрбдә гәвә рәмзинин верилмәси тәсадүфи дејилдир. Бу факт

Азәрбајчанын, хүсусилә Ширван зонасынын игтисадијатында дэвәнин мүһүм јер тутдуғуну сүбүт едир.

XIX әсрин сон рүбүндән е'тибарән Загафгазија шосе јолларынын салынмасы, дәмирјол хәттинин вә нефт кәмәрләринин чәкилмәси илэ дэвәнин башлыча жүк-нәглијјат васитәси ролу сырадан чыхды.

Чарвадарлығын тәдричән һәјат сәһнәсиндән силинмәси илэ әлағәдар оларағ дэвэчилик тәнәззүлә уғрады, XIX әсрин сону XX әсрин әввәлләриндә дэвэчилик көчәри һејвандарларын һәјатынын вә тәсәррүфатынын бир һиссәси кими јащәјырды. Республикамызда социалист ингилабынын гәләбәсиндән сонра өлкәмиздә дэвэчилик тәсәррүфаты мүәјјән дөвр үчүн гисмән дә олса дирчәлмәјә башлады. Малдар һејвандарларын 1935-чи ил һесаба алынмасында [јанвар] республикамызда 10263 баш дэвә олмушдур. Тәәссүф ки, колхоз гуручулуғунун илк илләриндән дэвэчи-лијин игтисади-тәсәррүфат әһәмијјәти дүзкүн гијмәтләндирилмәди, бу саһә башлы-башына бурахылды вә бүтүн-лүклә тәнәззүлә уғрады. Буну дэвэчилик һағгында әлдә олунан рәғәмләр дә көстәрир. Республикамызда 1941-чи илдә 6,5 мин, 1968-чи илдә 500, 1974-чү илдә 200, 1984-чү илдә исә 200-ә гәдәр дэвә гејдә алынмышдыр.

Коммунист Партијасы Әрзағ Програмыны һәјата кечи-рәркән һејвандарлығ мәһсуллары истеһсалыны артырмағ, әһалинин бу саһәјә олан тәләбатыны өдәмәк мәгсәдилә республикамызда бир сыра мәгсәдјөнлү тәдбирләр һәјата кечирмишдир. Сов. ИКП МК-нын Баш катиби М. С. Горбачов јолдаш Сов. ИКПХХVII гурултајында Әрзағ Програмы илэ бағлы мәсәләләрин ән ғыса мүддәтдә һәлл едилмәли олдуғуну Партија вә һөкүмәт органлары гаршысында бир вәзифә кими ирәли сүрмүшдүр.

ДЭВЭ МЭНЗИЛИНДЭ ДИЗ ЧӨКӘР

Дүнјанын сәһра вә јарымсәһра өлкәләриндә дэвә тарихән инсанларын ән мүһүм истеһлак тәләбатыны өдәмәк-дән әләвә, һәм дә биринчи дәрәчәли жүк нәглијјаты васитәси олмуш, сәһра кәмиси адландырылмышдыр.

Бир чох мәнбә вә етнографик мә'луматлар дэвә карва-

нынын Шэргин классик нэглијјат васитэси олдуғуну көс-тэрир.

Гобустанда Бөјүкдаш адланан сәһәдә гәјаларда тәс-вир олунмуш карван вә дәвә рәсмләри та гәдимләрдән өлкәмиздә нэглијјат васитэси олдуғуну сүбүт едир. Мә'-лумдур ки, Азәрбајчанын транзит тичарәти дәмирјолу-нун мејдана чыхмасына гәдәр дәвә карваны үзәриндә гурулмушдур вә һәмчинин «карван тичарәти» адланмыш-дыр.

Карванын тәшкили, гурулушу вә идарә олунмасынын ән'әнәви ганунаујунлуғлары олмушдур. Карванда 30—40, бә'зән бундан аз вә ја чох дәвә олурду. Һејвандарлар әсәсән дағ јолларындан истифадә етдикләриндән карванда дәвәнин чох олмасы мүнәсиб сајылмырды. Чүнки ишләк олмајан јолларда, дағ шәраитиндә чох дәвә гошулмуш карван чәтин һәрәкәт едир вә бир чох һалларда гәзә-ја уғрајырды. Одур ки, малдарлар карвана аз дәвә гошардылар.

Карванда дәвәләр гатарлара бөлүнүрдү вә једди дәвә бир гатар адланырды. Һәр гатара бир нөкәр бахырды. Бундан башга, карванда бир баш нөкәр вә бир дә чилө-вар олурду. Карвана карванбашы рәһбәрлик едирди. Карванбашы адәтән ат үстүндә кәзәр, әввәлчәдән ке-дилчәк јолу өјрәниб карвансарада јер алар, дүшәркә јери [мәнзил] тапар вә бүтүнүклә карвана аид ишләрә рәһбәрлик едәрди. Јухарыда көрдүјүмүз кими, карванда һәр гатары үч нәфәр идарә едирди. Онлардан бири һәмишә јолда гатарын гаршысында ке-диб ону низамламагла мәш-гул олар, дикәр ики нәфәр исә карван динчәләркән дәвәләрә гуллуғ едиб онлары јемләр, јүкүнү ачмағ вә јенидән јүкләмәклә мәшгул оларды. Карванда дәвәләрин бири-нә дәвәчиләрә аид бархана вә ја әрзаг еһтијаты јүкләнирди. Јолда гатарбашы атла, дәвәчиләр исә бүтүн јолу пијада кедәрдиләр. Карванда дәвәләр ишләклијинә көрә дүзүлүрдү. Орта јеришли, даһа күчлү, сәбатлы дәвә карвана биринчи гошулурду. Адәтән белә дәвә нәр вә ја буғур олурду. Гатардакы биринчи вә ахырынчы дәвәнин бојунундан зынғыров вә ја тарагга асылырды. Гатардан дәвә ачылыб галанда зынғыров васитәсилә тапы-лырды. Дәвәләр карванын низамыны позмасын дејә овса-рын ич үзүнә әгрәб бәркидилирди. Әргәб сүр'әтини азал-дан дәвәнин үзүнә батыб, ону кери галмаға гөјмурду. Исти һаваларда карван адәтән кечәләр јол кедәрди. Карван ке-чә јол кедәркән сарванлар вахты вә истигамәти улдузла-рын јерләшмәсинә вә ајры-ајры улдузларын көрүнмә вах-

тына көрә чох асанлыгла мүәјјәнләшдирирдиләр. Рәвајәтә көрә, бир дәфә бир карван кечә јол кетмәли оларкән үлкәр улдузу илә ондан бир гәдәр әввәл чыхан парлаг бир улдузу сәһв салыб вахтыннан әввәл јола дүшүр. Карван нә гәдәр јол кедирсә кечә гуртармыр, мәнзилә чата билмир. Јолда онлары човғун тутур, бүтүн карван мәһвилур. О вахтдан бу улдузун ады «Јаланчы Үлкәр» вә ја «Карвангыран» галыр.

Јол кедән карван јоләтрафы карвансара вә дүшәркә-ләрдә [мәнзилләрдә] динчәләрди. Карван дүшәркәләрдә динчәләркән дәвәчиләр очаг галар, хәрәк быширәрдиләр. Дәвәләри отармағ мүмкүн олмадыгда дәвәчиләр өзләри илә көтүрдүкләри арпа унундан тахта табагларда навала јогуруб дәвәләри јемләрдиләр. Карванда һәмишә итләр дә оларды. Карван динчәләркән итләр кешик чәкәрди.

Орта һесабла 400—500 кг јүк көтүрәркән дәвә күн әрзиндә 90—100 км јол кедир. Дәвәнин дири чәкисинин јарысы онун нормал јүкү һесаб олунур. Лакин нәр күчлү олуб, даһа чох јүк көтүрүр. Дәвә илә бағлы бир зәрб-мәсәлдә дејилир: «Нәр јүкүнү нәр чәкәр». Пәсәрәк дәвә исә күч чәһәтдән әвәз едилмәз һесаб олунур. Дәвәчи-ләр демишләр: «Нәри јоран јүкү пәсәрәк чәкәр».

Јүк дашыјан дәвәчиләр 4—5, һәтә 6—7 ај сәфәрдә олурдулар. Чөл нөкәрләринин күзәраны чох ағыр оларды. Һәмишә ев, аилә, гоһум-әгрәба көрмәк һәсрәти илә јашар-дылар. Чәтин дәвәчи һәјаты Азәрбајчан фолклорунда дәрин из бурахмышдыр.

Нөкәрин јекә дәрди,
Јүкләниб лөкә дәрди.
Нәр чәкмәз, маја чәкмәз,
Фил кәрәк чәкә дәрди.

Әзизим, дәвә дамы,
Нәр дамы, дәвә дамы,
Нә чәлдә чобан олдум,
Нә евдә ев адамы.

Дәвә чох фәһмли һејвандыр. О, бир дәфә кечдији јолу өмрү боју чашдырмыр. Дәвәнин фәһмлији һагғында јаранмыш халг зәрб-мәсәлиндә бу чох дәгигликлә ифадә олунмушдур. «Дәвә аста кедәр, чох кедәр», «Дәвә мән-зилиндә диз чөкәр», «Дәвә нә гәдәр узаг кетсә, гатарын сахлар». Карван мәнзилә вахтында чатмајанда күнаһ-кар сарбан сајыларды. Бир фолклор нүмунәсиндә бу чох көзәл ифадә олунмушдур:

Азербайджанская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. М. Ф. Ахундова

Гашларын гэмәриди,
Телләрин кәмәриди.
Дәвәни сарбан әјәр,
Ијиди гәм әриди.

Бә'зән сарбан өзүнә күвәнәр, карваны кәсә јолла апармаг истәр, јолу азарды. Бә'зән дә сарбан јухулајыб карваны јолундан сарпдырарды. Белә һалларда сарбан јолу тапа билмәдикдә әләчсыз галыб карванын өнүндә кедән дәвәнин овсарыны башына атар, она сәрбәст һәрәкәт етмәк имканы верәрди. Бу заман дәвә кедиләчәк јолу асанлыгла тапарды.

«Сәһра кәмисинин» үзмәк бачарығы чох һејрәт доғур. Бә'зән сел көрпүнү дағыданда, чајдан кечмәк лазым кәләндә кечид јерләринин тапылмасында дәвәнин көмәјиндән истифадә олунурду. Бу заман дәвәнин јүкүнү ачыб суја салар, ахтарыб дајаз кечид јери тапардылар. Дәвә чох мәһарәтлә үзүр. Су дәвәнин үстүнә галханда дәрһал јаны үстә әјилир, сујун үзүнә узаныр, ајагларыны јығыб күчлү тәкан вурур, бир тәканла тәхминән 8-10 метр ирәли дүшүр. Дәвәләр јахшы үзмәји бачарсалар да ајаглары сүрүшкән олдуғундан судан чыхмагда чәтинлик чәкирләр. Белә һалда дәвәнин бәдәнинә ип бағлајыб чәкир, судан чыхмасына көмәк едирләр.

Ајларын ајрылығындан сонра карван елә дөнәр, онлары көзләјәнләрин көзләри севинч јашына бәләнәр, карванын кәндә, обаја дахил олмасы шәнлија, бајрама чевриләр, ушаг күлүшләри ичәрисиндән —

Карван кәләр һај салар,
Ел-обаја сај салар—

сәдасы ешидиләрди.

Карван тичарәтинин тәшкилиндә варлы дәвәчиләр әсас рол ојнајырдылар. 80-100 дәвәси олан саһибкарлар әсасән чарвадарлыгдан кәлән кәлирләрлә доланар вә тәсәррүфатларында нөкәр әмәјиндән истифадә едәрдиләр. Варлы дәвәчиләр шәһәр вә базарларда, карвансарларда хүсуси адам гојар, онларын васитәсилә мүхтәлиф өлкә тачирләриндән јүк дашымаг үчүн сифариш алардылар. Разылашдырылмыш мәбләгдә кирајә алыб, чөл нөкәрләри васитәси илә тачирләрин јүкүнү дашыјардылар. Дәвә саһибләри бунун мүгабилиндә чөл нөкәрләринә әмәк һаггы верәрдиләр.

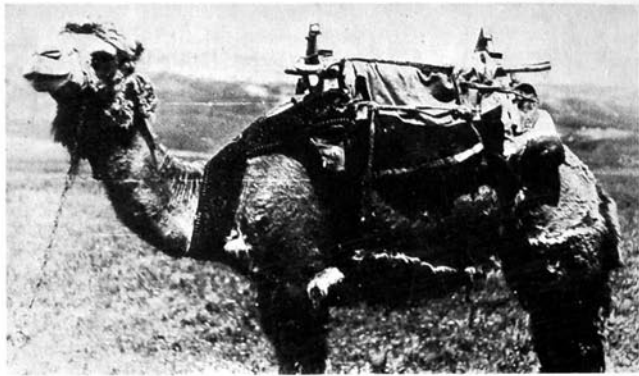
Чөл нөкәринин әмәк һаггы саһәсиндә мәнбә вә әдәбијатларда мә'лумат јох дәрәчәсиндәдир. Јалныз бир әсәрдә көстәрилик ки, XX әсрин әввәлләриндә чөл нөкәринә илдә 180 манат әмәк һаггы верәрдиләр. Јемәк, палтар [бир туман, бир көјнәк, чарыг вә чораб] дәвә саһибинин һесабына иди. Баш нөкәрә — дарғаја нөкәрдән беш манат артыг әмәк һаггы верәрдиләр. Етнографик мә'луматлар көстәрик ки, Азәрбајҗанын ајры-ајры зоналарында дәвәчиләрин әмәк һаггынын мүхтәлиф формалары олмушдур. Бөјүк чарвадар тәсәррүфатларындан башга, бир-ики дәвәси олан кәндлиләр дә бә'зән јүк дашынамасында иштирак етмишләр. Бу хүсуси илә Абшерон зонасы дәвәчилијинә аиддир.

Дәвәчилик тәсәррүфатынын тарихи етнографик бахымдан өјрәнилмәси халгымызын мадди вә мә'нәви мәдәнијәтинин ән дәрин гатларынын өјрәнилмәси үчүн хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Бу тәсәррүфатын өјрәнилмәси һәмчинин дилчилик бахымындан да фәјдалыдыр.

Дәвәчиликлә бағлы мәдәнијәтин тәдигиндә дәвә ләвазиматларынын өјрәнилмәси дә диггәтә ләјигдир.

Дәвә ләвазиматларындан бири *капандыр*. Гәлибдән тикилик. Капанын ени тәхминән 40 — 50 см, галыңлыгы 4—5 см олур. Узунлуғу дәвәнин һүркүчләринин әтрафындан кечиб учлары бир-биринә чатачаг өлчүдә олур. Дәвә ләвазиматларында чаһаз мүнәм јер тутур. Чаһазын тәхминән 50×90 өлчүдә икә јаны олур. Сөјүд ағачындан, һәмчинин палаз вә шәддә арасына лығ, чил јығыб гыјыгла сырымагла да дүзәлдилир. Јанлара арха вә багаб тәрәфдән ағачлар гојулур. Буна *хәтәб* дејилир. Јанлар хәтәб васитәси илә бир-биринә бәркидилир. Хәтәбин үстүнә һәр икә тәрәфдән јанлығын үст гуртарачағы таразында кәндәлән ағач бәркидилир. Буна *гол ағачы* дејилир. Чаһаздан бирһүркүчлү дәвәнин јүкләнмәсиндә истифадә олунур. Дәвәнин јүкләнмәсиндә һәмчинин *чулдан* да истифадә едирләр.

Хүсусилә хәстә вә ана дәвәләри сојуг һавада чуллајырлар. Чулун ичи гәлибдән олур, үстүнә шәддә вә ја галын материал чәкирләр. Дәвә чаһазлананда вә чуллананда үстүндән хүсуси өртүк чәкилик. Бу мәгсәдлә әлван рәнкләрлә тохунуш чечим вә шәддәдән, галын парчадан да истифадә олунур. Öртүјүн һәр икә тәрәфиндән әлван рәнкли сапдан һазырланмыш готазлар дүзүлүр. Öртүк Ширван зонасында *гапан* да адланыр. Шөтүкдән дәвәни алығламаг вә чаһазламагда истифадә олунур. Гузу вә дәвә јунундан тохунур. Дәвәнин јан јүкләринин

Чаһазлы дөвө

бир-биринә чатмагда истифада олунан ип үшүл адланыр. Дөвөннн жүкләнмәсиндә һәмчиннн өркәндән дә истифада олунур.

Овсар дөвөннн башына кејдирилик. Гајышдан олур. Јанлар бурунтуға һәр ики тәрәфдән дәмнр һалгалар васитәси илә бәркидилнр. Овсарын үстүнә кәлләлик кечнрнлнр. Шнрван зонасында кәлләлик дөвөннн башына кечнрнлмәк үчүн дүзәлднлән хүсусн бәзәк комплексндр. Гарабағ зонасында овсарын дөвөннн башына кејднрнлән һиссәси бәзәкли оландә кәлләлик, һеч бнр бәзәкдән истифада олунмајанда садәчә овсар адланыр.

Гарачы овсар кнмн дүзәлднлнр вә һәм дөвөннн өјрәднлмәснндә истифада олунур. Әгрәб дәмнрдән дүзәлднлнр. Тәхмннән 1,5× 2 см өлчүдә назнк дәмнрнн һәр икн учуну 1—2 мм әјб, учларыны нтнләјнр, дөвөннн үзүнә тохуначаг нстнгамәттә овсарын һалгаларына бәркндрнләр. Карванда дөвә керн галдыгда овсар әгрәбн сыхыр, әгрәб дөвөннн үзүнә батыр, дөвә сүр'әтннн артырыр.

Бармагчылы галын паләздән вә ја ннсбәтән назнк гәлнбдән [кечәдән] тнкнлнр. Јол чох чарпанәглы дашлыг олдугда жүклү дөвөннн ајағына кејднрнлнр.

Дөшлүк халча кнмн, бә'зән дә јер һанасында шәддә кнмн тохунур. Дөвөннн дөшүндән кечнрнлнб чаһаза бағланыр. Дағ јолунда чаһазын архаја сүрүшмәсннн гаршысыны алыр.

Күлбәнд дөвөннн дөшүндән асылыб бәзәк кнмн истифада еднлнрдн.

Зынгыров вә тарагга карванда дөвөннн бојундан асылырды. Карвана нәзарәт етмәкдә истифада олунарды. Дөвә ләвазнматларындән өртүк [гапан], кәлләлик, шөтүк, дөшлүк вә күлбәнднн үзәрнндә тохума вә тнкмә үсулла һазырланмыш мүхтәлнф тәбнәт тәсвнрләрн, нахышлар вә һејван фнгурылары олурду.

Дөвөннн ләзымынча јүк көтүрмәснндә алығын һиссәләрннн кејфнјјәтлн олмасы вә онлардан дүзкүн истифада еднлмәси хүсусн әһәмнјјәт кәсб еднрдн.

Тәкһүркүчлү дөвә чаһазланаркән белннә бнрнчн чул гојулур, чулун жарығы дөвөннн һүркүчүнә кечнрнлнр, онун үстүндән капан кнп һүркүчә кејднрнлнр, үстүнә чаһаз гојулур, үзәрннә өртүк сәрнлнр, шөтүклә сарыныр.

Бнрнчн нп зндәннн архасындән мөһкәм чәкнлнр, икнчн нп гарын наһнјјәсннн архасындән бнр гәдәр бош чәкнлнр. Чүнкн бу саһә түксүз олуб, дәрнсн назнк олдуғундән нп бәрк чәкнләндә јага әмәлә кәтнрнр. Дөвөннн кедәчәјн јол енншлн-јохушлу олдуғда дөвәјә дөшлүк вә гушгун чәкнлнр. Бә'зн дөвәләрнн јерншн нараһат олдуғу үчүн јолундан асылы олмајага она һәмншә дөшлүк вә гушгун вурулур. Икнһүркүчлү дөвә алығланан замән әввәлчә белннә чул салыныр. Чулун ортасы һүркүч боју жарыг олур. Һүркүчүн ортасына дүшән һиссәдән чулун тәрәфләрн өркән вә ја чулун материалы илә бнр-бнрннә бәнд еднлнр кн, чул јанлардан сүрүшүб дүшмәснн. Үстүнә капан гојулур, капанын бағлы тәрәфн арха һүркүчүн чөлүндән гојулуб јанлардан габаг һүркүчүн гаршысында учларына тнкнлмнш нпләрлә бнр-бнрннә бағланыр.

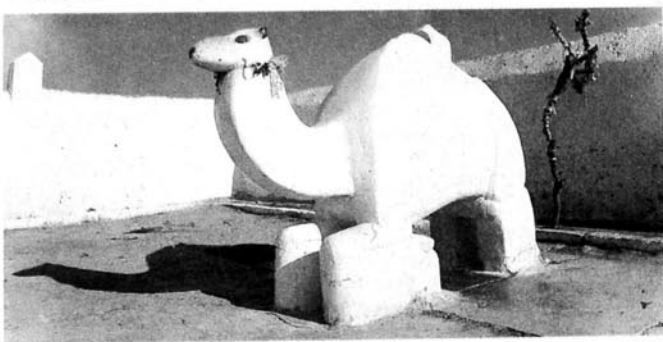
Узаг мәнзнлли карванларда, тәнтәнәлн шәннлкләрдә гыз көчүрәндә, ченнз апаранда дөвәнн әлван рәннкләрдән тохунмуш күлбәнд, лады вә с. илә бәзәјнрләр. Бәд-бәхт һаднсәләрдә, јас мәрәснмләрнндә истифада олунандә нсә дөвәнн гара бәзәјнрднләр.

ДӨВӘ ИЛӘ БАҒЛЫ ИНАМ ВӘ Е'ТИГАДЛАР

Шәрг халғлары арасында мөвчуд олан бнр ннама көрә, дөвә күнәшдән јаранмышдыр. Днкәр ннамда нсә дөвә илә ннсанын бнр торпагдан јоғрулмуш палчығын

мүхтәлиф һиссәләриндән јарандығындан бәһс олунар. Ағ дәвә исә мүгәддәслик, хејрхәһлыг символу һесап олунар. Республикамызын әразисиндә гајалара дәвә рәсмләринин чәкилмәси, дәвә һејкәлләринин гојулмасы, дәвә пирләринин јаранмасы онун һәлә узаг кечмишләрдән мүгәддәсләшдијини көстәрир.

Гаја рәсмләри ичәрисиндә Гобустан гаја тәсвириләри хүсуси илә марағлы вә биткиндир. Гаја тәсвириндә карван гатарлара бөлүнмүш вә һәр гатарын өнүндә гатарбашы кедир. Белә рәсмләр дәвә чинсләри һағғында да фикир сөјләмәк имканы верир. Белә ки, рәсмдә бирһүркүчлү вә икиһүркүчлү дәвәләр ајдын сечилир. Үмумијјәтлә дәвә рәсмләри Азәрбајчанын инчәсәнәт вә тәсвири сәнәт әсәрләриндә зәнкин из бурахмышдыр. Гәдим рәссамлыг әсәрләриндә сәнәткарлар дәвә илә бағлы чохлу сәһнәләр јаратмышлар. Бизә кәлиб чатан гәдим халча нүмунә-

Дәвә һејкәли

ләринин әксәријјәтиндә дәвә рәсмләри ишләнишидир. Дәвә рәсмләри һәмчинин килим, мәфрәш, чорап вә һәтта гадын әл тикмә ишләриндә дә чох кениш јер тутур. Бәзи «мүгәддәс» јерләрдә вә гәбирстанлығларда гојулмуш дәвә һејкәлләри бу күнә гәдәр кәлиб чатмышдыр. Буналарын арасында Гобустандакы Софи һәмид мәғбәрәсинүндә дашдан гојулмуш дәвә һејкәли хүсусилә фәргләнир. Бу һејкәл дәвәјә олан гәдим етигадын, бөјүк инамын нәтичәси кими јаранмышдыр. Азәрбајчан халғынын дәфин адәтиндә мәрһумун башдашында дәвә шәклинин јонулмасы, һәтта башдашы әвәзинә дәвә һејкәлинин гојулмасы да кениш јайылмышдыр. Бу адәт пешә билдирмәклә бәрабәр, бир даһа дәвәнин мүгәддәсләшдијини көстәрир.

Бу чәһәтдән Лачын рајонунун Мирик кәндиндә гәбир үстүндә башдашы әвәзинә бир гатар дәвә һејкәли гојулмасы даһа марағлыдыр. Бу һејкәл һағғында мәтбуатда илк дәфә мәлумат верән Илһами Чәфәрөв јазыр ки, бу даш карван једди дәвәдән ибарәтдир. Бабаларын даша дөнмүш гәбирләри бурада бир-биринин архасынча дүзүлүб. Елә бил ки, әтрафа гаранлыг кәтирән мағараларда нә вахтса гејб олуномуш бир сарван онлары аһәстә јеришлә архасынча апарыр. Габагда ири бир ағ нәр кедир. Далынча кетдикчә кичилән мајалар. Ән архадан боғазына гәдәр гара палчыға батмыш јазыг бир көшәк кәлир. О, дәстәдән кери галмаг горхусу илә үркәк-үркәк габаға, анасынын узаглашмагда олдуғу јолун о үзүнә бојланыр.

Дунјанын бүтүн дәвәчилик өлкәләриндә, о чүмләдән Азәрбајчанда дәвәнин мүгәддәслији елә бир сәвијјә чатмышдыр ки, она «нәфәр» демишләр. Бүтүн һејванлар сајыларкән «баш», «дәнә» дејилдији һалда дәвә «нәфәр» адландырылмышдыр. Халғымызын дәвәјә олан бу инамы Азәрбајчан поезијасында да өз әксини тапмышдыр. Бу чәһәтдән Чәркәз Мәчидин «Нәфәр дәвә» адлы ше’ри марағлыдыр:

Елимдә нәфәр дәвә,
талә сәни севә-севә,
талә сәни гова-гова
салды инсан чәркәсинә.

«Дәвә — һејкәл, ат — мурад, чамыш — мәрчан, гојун — гурбан, кечи — шејтан» зәрб-мәсәлиндә дә дәвәјә бөјүк мәһәббәт вә еһтирам ашкар дујулур. Дәвәјә инам халғымызын мә’нәви мәдәнијјәтинин ән инчә сәһәси олан мусигидә дә дәрин из бурахмышдыр. Азәрбајчан мусигисинин шаһ әсәрләриндән олан С. һачыбәјовун «Карван» симфонијасында дәвәјә олан инам мусиги дили илә гәләмә алыныб, бөјүк илһамла тәсвир едилмишидир.

Учсуз, бучагсыз сәһра карваны гојнуна алмыш, амансыз бир гүввә кими елә бил ону индичә удачаг. Елә бу анда горхунч сәһрада дәһшәтли туфан башлајыр. Туфан јалғузак кими улајыб јери-көјү дағдыр, аз гала сәһрада арабир көрүнән коллары көкүндән гопарыб атачаг. Онун горхунч уғултусу әләми ваһимәјә салыр, көјә совърдуғу гумдан, тоздан һәр шеј көрүнмәз олур. Лакин карванын өнүндә кедән, дизинә гәдәр гума батан, јүк-лү нәр инам долу нә’рә чәкәрәк ирәлиләјир, дәвәләрин

сырасыны позулмаға гојмур, карваны ардынча апарыр. Туфан кетдикчә амансызлашыр, сәһрада карван көрүнмәз олур.

Туфанын угултусу, көжә совурдуғу гум, тозла бәрабәр башчы нәрин инамлы нә'рәси дә сәһраја јајылыр. О, бу инам долу һајгырығы илә санки карвана гүввәт вериб ардынча чәкиб апарыр. Нәһајәт, туфан сакилтәшир, онун көжә совурдуғу гум, тоз јерә енир. Узагдан нәрин дурна гатары кими ардынча апардығы карванын сәфи көрүнүр. Уста гарзән әли илә көкләнән тар кими, дөвәләрин бојнундан асылмыш зынгыровлардан гопан сәс ана додагларындан гопан ләјләја чеврилир, сәһраја һәјәт вә көзәлик кәтир. Азәрбајчанда мөвчуд олмуш адәтә көрә, адам өлдүрүлдүјү һалда барышыг олардыса, ган баһасы һәмчинин дөвә илә дә өдәнилирди. Ган баһасынын мигдары он ики гүсурсуз маја һесаб олунурду. Ширван зонасында мөвчуд олмуш адәтә көрә, тојда гыз оғлан евинә көчүрүлән заман онун чәһизинә дикәр ев-мәишәт аваданлығы илә јанашы, дөвә илә бағлы хејли мигдарда әшја да гошармышлар. Әсримизә кәлиб чатмыш бу адәт дөвәчилик тәсәррүфатынын халгымызын мәишәт вә һәјәтында башлыча сәһәләрдән бири олдуғуну бир даһа тәсдиг едир. Еһтијачындан асылы олмајаараг кимин дөвәси өлсә чамаат топлашыб она башсағлығы верәр вә өлмүш дөвәјә гијмәт гојуб этини бөләрди. Гијмәт елә гојулурду ки, бу мәбләғлә, кичик дә олса, бир дөвә алмаг мүмкүн олсун. Өлмүш дөвәнин этинин јејилмәси мүмкүн олмадыгда да чамаат ону зијанлыг һесаб едиб, дөвә саһибинә өлмүш дөвәнин әвәзиндә башгасыны алмаг үчүн көмәк едәрди.

Һазырда дүнјанын дөвәчи халглары арасында мөвчуд олан бајрамларда дөвә дөјүшү, чыдыры кечирмәк адәти ејни илә халгымызда да олмушдур. Халгымыз дөвә чыдыры вә дөјүшүнү, адәтән Новруз бајрамында кечирмишдир. Дөјүш үчүн һазырланан дөвә јахшы јемләниб, күмраһ сахланарды. Кәндин әтрафында дөјүш үчүн хүсуси мејданчалар оларды.

Чамаат мејдана топлашар, дөјүшдүрүләрчәк дөвәләр ора кәтириләрди. Саһибләри разылашмыш шәрт әсасында дөвәләри дөјүшә бурахардылар. Дөјүш заманы дөвәләр бојунларыны бир-биринә кечириб зорла бири-ди-кәрини јатырмаға мәчбур едир. Дизи јерә дөјән дөвә мәғлуб һесаб олунур. Дөјүшән гызмыш дөвәләри вахтында ајырмадыгда онлар бир-бирини зәдәләјир, һәтта өлдүрүләр дә. Дөјүш вә чыдырда галиб кәлмиш дөвәни чамаат

мүкафатландырыр. Республикамызда сирк әјләнчәләриндә дөвәдән кениш истифадә олунур.

Халгымызын мәишәтиндә дөвәнин мүгәддәсләшмәси тарихи чох гәдимдир. Археоложи газынтлар заманы гунч дөврүнә аид тапылан дөвә фигурлары, әшја үзәриндәки рәсмләр һәлә е. ә. III минилликдә дөвәнин култа чеврилмәсиндән хәбәр верир. Гобустан гајаларындакы гәдим дөвә рәсмләри дә бу фикри бир даһа тәсдиг едир.

Халгымызын дөвә илә бағлы инамларында чох гәрибәликләр вардыр. Нејванлар арасында мүгәддәсләр-мүгәддәси олан дөвәнин јухуда көрүлмәси, хүсусилә гызмыш дөвә көрүлмәси бәдбәхт һадисәнин олачағы һаггында хәбәрдарлыг кими гијмәтләндирилир.

Дөвә илә бағлы бу инам һәлә Дәдә Горгуд дөврүндә мөвчуд олмушдур. «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанында «Салур Газанын евинин јағмаланмасы» бојунда бу инам һаггында гардашы Гарақунәјә сөһбәтиндә мә'лумат вериб дејир: «Гара гајғулу вағнә көрдүм. Јумруғумда чалыбнан шаһин мәним гушуму алыр көрдүм. Көјдән илдырым ағбан евим үзәринә шагыр көрдүм. Дүм гара бусарыг ордумун үзәринә төкүлү көрдүм. Гудуз гурдлар евими дәлир көрдүм. Гара дөвә әнсәм [дән] гарвар көрдүм. Гарғы кими гара сачым узаныр көрдүм. Биләјимдән он бармағымы ганда көрдүм». Јухусуну гардашына данышан Салур Газан һадисә олачағыны дүјуб обасына кәлир вә ону таланмыш көрүр. Дәдә Горгуд дастанындакы бу инам бу күн дә халгымызын јаддашында јашајыр.

Дөвә гәдимләрдән бизә кәлиб чатмыш рәссамлыг, халчачылыг вә тохучулуг сәнәтинин бүтүн сәһәләриндә тәрәннүм объект олмуш, ондан илһамла бәһс едилмишдир. Бир әфсанәјә көрә Азәрбајжан мусигсинин шаһ муғамларындан бири олан чәһаркаһ карванда зынгыров сәсинин аһәнкиндән јаранмышдыр. Көркәмли франсыз јазычысы Адам Дүманын илк дөфә карванда зынгыров сәсини ешидәркән ону е'чазкар мусигијә бәнзәтмәси дә бу фикрә бир даһа инам јарадыр.

Бә'зи тәдгигатларда һагсыз олараг дөвә илә бағлы бүтүн инамлар вә е'тигадлар дини мифик тәфәккүрүн мәһсулу һесаб олунур. Фактлар бу фикрин бүтөвлүкдә доғру олмадығыны көстәрир. Елми тәдгигатлар дөвә мәһсулларынын бир сыра хәстәликләрә мүәличәви тә'сирини ашкар етмишдир. Бизчә, һәлә ән гәдим заманлардан инсанлар дөвә мәһсулларынын объектив тә'сирини гијмәтләндирә билмәдикләриндән ону мификләшдирмишләр.

Дәвәчи эһалинин инамына көрә дәвә әти руһу тәмизләйир, ону горујур, дүнјаја өвлад кәтирилмәсинә көмәк едир, кишијә гүввәт вә һәвәс верир. Дәвә сүмүјү сеһирли мүәличә тә'сиринә маликдир.

Көрпәләри бәднәзәрдән горумаг, психи хәстә ушагаларын руһундан горхуну чыхармаг үчүн үстүнә дәвә түкү тикмишләр.

Халг тәбабәтинин вә тибб елминин вердији мә'луматлардан ајдын олур ки, дәвә мәһсуллары мүәличә чәһәтдән диқәр ев һејванларынын мәһсуллары илә мүғажисәдә күчлүдүр. Дәвә әти бәдәнә истилик верир, бәдән органларыны гүввәтләндирир, сарылыг, шәкәрли диабет хәстәликләриндә тә'сирли дәрман кими истифадә олунур. Ағ чијәрин тәпитмәси үздәки ләкәләри апарыр. Дәвә јуну халг тәбабәтиндә ән чох ишләдилән мәһсуллардан олмушдур. Јуну јандырыб күлүнү јараја гојмагла ганахманы дајандырырлар. Ревматизм хәстәлији олан адамлар дәвә јунундан тохунмуш палтар кејмәклә бәдәнләриндә олан агрынын азалмасына наил олурлар. Дәвә сүдү көј өскүрәк, боғаз агрысы, вәрәм, мә'дә-багырсаг хәстәликләринин мүәличәсиндә әвәзсиз һесаб олунур, күчлү мүәличә тә'сири көстәрир. Орта Асијада вәрәм хәстәлијинин мүәличәсиндә дәвә сүдүндән һазырланмыш шүбатдан даһа кениш истифадә олунур. Дәвә илији вә һүркүчүнүн јағы гүввәтли мүәличә тә'сиринә маликдир. Һазырда Југославија алимләри дәвә сүдүндән һазырланмыш јағдан косметик хәстәликләрин мүәличәсиндә истифадә олунан дәрман истеһсал едирләр. Бу өлкә алимләри әвә сүдүнүн тәркибиндә бир чох хәстәликләрин мүәличәси үчүн лазыми маддәләрин олмасы фикриндәдирләр вә ону дәигләшдирмәк үчүн тәдгигат апарырлар.

Көрүндүјү кими дәвә мәһсуллары һеч дә тәсадүфән сеһирли мәһсул адландырылмамышдыр. Садәчә олараг улу әчдадларымыз дәвә мәһсулларынын объектив мүәличәви тә'сирини дәрк едә билмәдикләриндән ону илаһиләшдирмишләр.

Бизчә, дәвәнин мүғәддәсләшдирилмәсиндә мәһсулларынын мүәличә әһәмијјәти илә јанашы, онун һиссијаты, инсана мүнәсибәти дә мүһүм рол ојнамышдыр. Дәвә чох һиссијатлы һејвандыр, она көстәрилән мейрибанлыг вә кобуллуғ һеч вахт әвәзсиз галмыр. Саһиб илә арасында сәмимијјәт олдуғда дәвә һәмишә онун көстәришини көнүллү јеринә јетирир, саһибинә вәфалы олур. Саһиб илән дәвә ағлајараг көз јашлары төкүр. Һәттә өрүшдә олан дәвә аиләјә үз верән кәдәри дујур,

шенлијә кәлир вә ағлајыр. Дәвәјә чәнәзә јүкләнәнә онун бозламасы мәһзун ана наләсиндән да јаныглы олур.

Саһиб илә баласы өлән, чәнәзә јүкләнән дәвә һәфтәләрлә бозлајыб көз јашы ахыдыр, ач-сусуз галыр, кәдәрли кәзир. Дәвәнин мәһәббәти, бәдбәхт һадисәләрдән сарсылмасы һаггында бир халг әфсанәсиндә дејилир: Қасыб бир кишинин бир мајасы олур. О, аиләсини бу дәвә илә газандығы рузи илә доландырдығында она јахшы гуллуғ едир. Дәвә һәмишә көзәл, јарашыглы вә күмраһ олур. Јохсул кәндлидә бәнзәрсиз бир мајанын олмасы хәбәри һәмнин өлкәнин һөкмдарына чатыр. Һөкмдар кәндә кәлиб дәвәјә бахыр. Кишидән дәвәни зорла алмаг үчүн шәр атыр ки, дәвә онундур, күја ики ил әввәл итирибмиш. Кәндли анд ичир ки, дәвәни һеч мајдан алмајыб, нечә илдир ки, гапысында сахлајыр. Лакин һөкмдар разылашмыр. Белә гәрара кәлирләр ки, чамаат гаршысында һәр ким дәвәнин нишаныны дүз десә дәвә онун олсун.

Белә дә едирләр. Һәр икиси дәвәнин бүтүн нишанларыны дәигликлә сајыр. Һөкмдар дејир ки, көрдүн дәвә мөнимдир. Лакин саһиб илә разылашмыр, дәвәнин даһа башга нишанларыны да сајмағы тәләб едир. Һөкмдар дејә билмир. Саһиб дејир ки, дәвәнин үрәјиндә үч јара јери вар. Һапы тәәччүбләнир. Шәртләширләр ки, дәвәни кәссинләр. Әкәр киши дејән дүз олса һөкмдар она бир дәвә версин вә јалан олса киши һөкмдара бир дәвә версин. Дәвәни кәсирләр, һәгигәтән үрәјиндә үч хал — јара олур. Киши дәвәнин үрәјиндәки јара јерләрини көстәриб дејир ки, дәвә бу јаранын һәр бирини бир баласы өләркән алмышдыр.

Әлбәттә, күман ки, бу бир рәвәјәтдир вә бу рәвәјәт дәвә мәһәббәтинин чанлылар аләминдә һеч нә илә мүғажисә олуна билмәјиб әфсанәләшдирилмәси нәтичәсиндә јаранмышдыр. Она јахындан бәләд оланлар јахшы билир ки, дәвә истәр мәһәббәти вә истәрсә дә кини илә бәнзәрсиздир.

Дәвәнин јүксәк һиссијаты һаггында диқәр бир әфсанәдә дејилир: Өмрүнүн сонунун јахынлашдығыны дујан бир дәвәчи гоһум-әгрәбәси илә видалашыр. Узун иләр үнсисјәтдә олдуғу дәвәси илә дә һалаллашмағы унутмур. Дәвәси илә һалаллашаркән дејир:

— Бә'зән сәни чох јүкләмишәм, бә'зән һагсыз инчитмишәм, анчаг бил ки һеч вахт һаггыны итирмәмишәм, истәјирәм ки, күнаһымдан кечәсән, әзијјәтини мәнә һалал едәсән.

Дэвэ билдирир:

— Бүтүн күнаһларындан кечмәжә, эзијјәтимин һамысыны сәнә һалал етмәжә һазырам. Анчаг бир дэвә мәнн узунгулағын архасына бағламысан, ону сәнә һеч чүр бағышлаја билмәјәчәм.

Дэвә һеч вахт пислији унутмур, пислијә гаршы һәмншә интигам һисси илә јашајыр, мәгамы чатанда гисасыны алыр. Бир зәрб мәсәлдә дејилдији кими: «Дэвә јахыны отлар, узағы көзләр». Дэвәни узунгулагла мүгајисә етмәзләр, дејәрләр: «Дэвә нә гәдәр өлү олса да, дәриси бир улаға јүкдүр».

Тәсадуфи дејил ки, ән кинли адамы анчаг дэвә илә мүгајисә едәрләр, «филянкәсдә дэвә кини вар» дејәрләр. Кобудлуға гаршы чох кинли олан дэвә көзүнә вуранда даһа чох амансыз олур. Одур ки, дэвәчиләр һәмншә дэвә илә мүлајим рәфтар етмәжә, кобудлуға јол вермәмәжә чалышырлар. Елә ки, дэвә кини бәсләди, өмрү боју интигам һисси илә јашајыр, гисас алмаг үчүн мәгам көзләјир. Фүрсәт дүшән кими кин сахладығы адамы өлдүрүр. Интигам мәгсәди илә адамы өлдүрөндә зинданы илә басыб ону эзир. Чәназә әтрафында чөвлан едир, шадланыр.

Лакин дэвәләр һәм дә әдаләтли олурлар. Мәсәлән, бә'зән еркәк дэвәләр гызанда сәһвән адамы да өлдүрүрләр. Бу заман онлар тез сәһвләрини дүјур, баш көтүрүб, һадисә јериндән гачырлар. Белә һалларда дэвәләр чох пешман олурлар, һәтта пешманчылыгдан кәдәрләннб мәһв олурлар.

Көрүндүјү кими, дэвәләрин мүгәддәсләшмәси һеч дә јалныз онларын игтисади әһәмијјәти илә бағлы дејил, дэвәләрин дүјуму, һиссетмә габилијјәти онларын мүгәддәсләшмәсиндә бөјүк рол ојнамышдыр.

Беләликлә, дэвә һәм игтисади чәһәтдән, һәм дә инсани дүјмасы, баша дүшмәси нөгтеји-нәзәрдән инсана ән јахын, ән әзиз һејван олмушдур. Она көрә инсан ону ән гижмәтли, ән әзиз варидад-дөвләт һесаб етмишдир. Дэвәни нәслин ән әзиз даваметдиричиси, баба вә нәвә үчүн ән әзиз не'мәт олан нәвә илә мүгајисә етмишләр: «Дөвләт-дә дэвә, өвләддә нәвә».

ДЭВӘНИН БӘСЛӘНИЛМӘСИ ВӘ АРТЫРЫЛМАСЫ

Сәһра вә јарымсәһра һејваны олан дэвә әсасән тиканлы кол вә шоракәт биткиләри илә гидаланыр. Ән чох севдији от дэвәтиканы, јағтикан вә гангалдыр. Әсасән отлаг һејваныдыр. Отлаг шөраитиндә сүрү һалында јашајыр. Һәр сүрүдә еркәк башчы олур. Сүрүдә олан дикәр еркәк дэвәләр ја башчыја табе олур, ја да сүрүнү тәрк едир. Чаван дэвәләр сүрүдә јашлы мајанын әтрафында топлашырлар. Еркәк башчы һәмншә кәнардан сүрүнү мүшајиәтедир, онун кешијини чәкир. Туфан, човғун вә ја һәр һансы бир тәһлүкә заманы дэвә сүрүсү асанлыгла өз низамыны позмур, топлашыб бир-биринә сығыныр, еркәк дэвәләр, хүсуси илә башчы еркәк дэвә гүввәтли гышгырыгла тәһлүкәни өз үзәринә көтүрдүјүнү билдирир вә сүрүнү горујур.

Сүрүдән говулуш бугур

Дикәр ев һејванларындан фәргли олараг дэвә өрүшдә отлајаркән сых кәзмир, дағыныг отлајыр. Чох узаг көрмәк габилијјәти олан дэвә өрүшдә она лазым олан оту сечиб, анчаг өз пајыны көтүрүр. Һәтта ач оlanda белә биткини бүтөв јемир, ондан мүәјјән һиссәни гопармагла кифајәтләнир. Дэвәләр јалныз күндүз отлајырлар, кечәләр бир јерә топлашыб көвшәјирләр вә ја узаныб ја-тырлар. Узун мүддәт дэвә үзәриндә мүшаһидә апаран франсыз екологу вә етологу Хилда Готе Пилтерс јазыр: «Дэвә һеч бир һејвана бәнзәмир. О, санки һәр шеји өлчүб-бичмәји бачарыр».

Елми-тәдгигатлар вә мүшаһидәләр көстәрир ки,

дәвә отлаг шәраитиндә даһа тез көкәлир, јахшы инкишаф едир. Бағлама шәраитиндә сахландыгда онун дири чәкисинин һәр јүз килограмы үчүн бир јем ваһиди гида норма һесап олунур. Дәвәләр јаз вә пајыз ајларында даһа тез көкәлирләр. Она көрә дә чарвадарлар јүк дәвәләрини һөвбә илә јаз вә пајыз ајларында отлаг шәраитиндә көкәлмәјә бурахардылар. Бә'зән дәвә чох арыглајыб отлага бурахылдыгда да көкәлмәдикдә, пајызда ону тут јарпағы илә јемләјирдиләр. Бу да көмәк етмәдикдә һәммин һејван сағалмаз һесап олунуб чыхдаш едилирди. Дәвәләр дуза чох тәләбкардыр. Дәвәјә дузу хырда парчалар һалында верирләр. Дәвәнин күндәлик дуз нормасы 100 грам һесап едилир.

Дәвәнин аяғы

Әсас тәсәррүфат мәшғулијјәти малдарлыгдан ибарәт олан әһали һејванларыны ғышлагларда сахлајыр, дәвәнин ғыш бәсләнмәсиндә һеч бир тәсәррүфат бинасындан вә әләвә јемләмәдән истифадә етмирдиләр. Малдарлар дәвәни һәмишә ил боју ачыг һавада, отлаг шәраитиндә бәсләмишләр. Буна дәвәләрин өзләрини јыртычылардан горуја билмәләри дә имкан верир.

Дәвәчилик тәсәррүфаты гојунчулугла чох јахшы ујушур. Гојунла ејни өрүшдә отлајан дәвә нәинки онун јеминә мане олмур, һәтта онун өрүшүнүн тиканлы коллардан тәмизләнмәсинә көмәк едир, һәмчинин малдарлар јајлаг вә ғышлаға көч заманы дәвәдән ән сәмәрәли јүк вә миник нәглијјаты васитәси кими истифадә етмишләр.

Чарвадар тәсәррүфатында дәвәнин бәсләнмәсинин өзүнәмәхсус хусусијјәти олмушдур. Чарвадарлар дәвәни әсасән бағлама шәраитиндә бәсләмишләр. Ил боју јүк-ләнән чарвадар дәвәләри ғыш ајлары өртүлү биналарда сахланырды, әввәлчәдән һазырланмыш гуру от вә гүввәтли јемләрлә јемләнирди. Бағлама шәраитиндә сахлана чаг дәвә үчүн ғыш јеми олараг бүтүн отлардан истифадә олунса да әсасән тиканлы гангал биткиләри топланырды. Дәвә бинасы *дәвәлик* адланыр. Дәвәликләр төвлә вә каһа формасында дәвәнин һүндүрлүјүнә мувафиг шәкилдә тикилирди. Дәвә сахланылмасынын үстүнлүк-ләриндән бири дә онун јем нормасына тәләбкар олмасыдыр.

Дәвәләр су ичмәјә кәлир

Халг етимолокијясына көрә, тәәччүблү дә олса, бир дәвәнин јем нормасы ики гојунун јем нормасы гәдәдир. Буну белә факт да сүбүт едир ки, әсримизин әввәлиндә гәдәр отлаг һаггы олараг бир гарамал үчүн 4 гојунун отлаг һаггы өдәндији һалда, дәвә үчүн ики гојунун отлаг һаггы гәдәр мәбләг өдәнмәси адәт олмушдур.

Һејвандарлыгда ширин сујун да аз ролу јохдур. Бу чәһәтдән дә дәвәчилијин әлверишли хусусијјәти вардыр. Елә бурадача дәвәләрин су илә гидаланмаларынын өзүнә мәхсус гәрибәликләрини гејд етмәк истәрдик. Орта һесабла јашлы дәвә үчүн күндә 25—30 литр су норма һесап олунур. Лакин дәвәләр узун мүддәт сусуз кечинә билирләр. Бә'зи тәдгигатчылар буну дәвәнин једији отларын тәркибиндә сујун чохлағу илә изаһ едирләр. Белә күман едирләр ки, дәвәнин једији бириллик вә шоран биткиләри-

нин 80%-и судан ибарәтдир. Бу биткиләrlә гидаланан дәвә күндә 30 литрә гәдәр су гәбул етмиш олур.

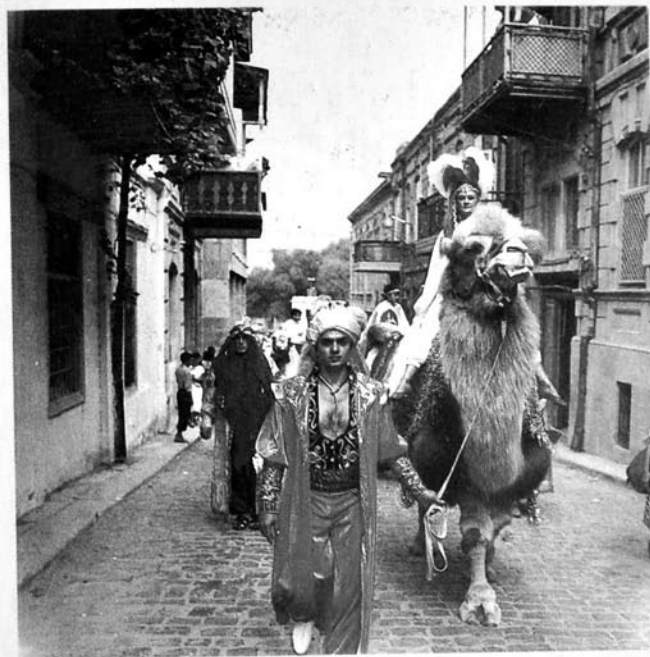
Хилда Готе Пилтерс көстәрир ки, 6—7 ај сәһрада сусуз кечинән дәвә мәнз једији отларла суја олан тәләбатыны өдәјир. Оуну мүшәһидәсинә көрә 47 дәрәчә истифадә белә дәвә 10—12 күн сусуз гала билир. Дәвәләр һәтта шор су да ичә билир.

Дәвәләрин сусузлуға дөзүмү һаггында А. Г. Бестужевин апардығы тәчрүбә хүсусилә мараглыдыр. О, једди јашлы ахта бугуру гышда 46 күн сусуз сахламышдыр. Дәвәјә һәр күн 8 килограм от вермишдир. Дәвә 25 күн верилән отун 87—37%-ни јемишдир. 25-чи күндән сонра исә верилән отун јалныз 13%-дән истифадә етмишдир. 46-чы күндән сонра јемдән тамамилә имтина етмишдир. Биринчи 11 суткада дәвә сүр'әтлә арыгламыш, сонра арыглама аз мүшәһидә олунмушдур. Дәвә сусуз сахландығы 46 күндә 99 килограм арыгламышдыр. Артыг дәвәнин сусузлуға дөзә билмәдији мүшәһидә олунмушдур. 46-чы сутканын тамамында дәвәјә биринчи күн 4 л, икинчи күн 12 л, үчүнчү күн 36 л, дөрдүнчү күн 27 л су верилмишдир. Бешинчи күн дәвәјә судан сәрбәст истифадә етмәјә имкан верилмиш, о јалныз 5 л су ичмишдир. 6-чы күн тамам олдугда дәвә итирдији чәкисинин 94 килограмыны бәрпа етмишдир. Мүәллиф икинчи тәчрүбәни јајда ики јашлы ики еркәк икиһүркүчлү дәвә үзәриндә апармышдыр. О дәвәләри 16 күн сусуз сахламыш вә тәзә бичилмиш отла јемләмишдир. 16 күндән сонра дәвәни суварыб сүрүјә гатмышдыр. 5 күндән сонра дәвәләр тәчрүбә мүддәтиндә итирдији 100 килограм чәкисини бүтүнлүклә бәрпа етмишдир. Хилда Готе Пилтерсин мүшәһидәсинә көрә, чох гәрибә су ичмәк габилијәти олан дәвә «10 дәгигәјә өз чәкисинин үчдә бири гәдәр су ичир. Бир дәфәјә 130 л су ичән дәвәләр вардыр. Бә'зиләри исә бир нечә саат әрзиндә 200 л су ичир. Сонра бир һәфтә суја јахын кетмир. Дәвә јајда күндә 120—140 л су ичир».

Дәвәләрин сусузлуға вә истијә дөзүмлүлүјүндә онларын бәдәниндә температурун дәјишкән олмасынын да мүһүм ролу вардыр. Дәвәнин бәдәниндә температур кечә, сәрин һавада 34 дәрәчәјә гәдәр енир, күндүзләр исти һавада исә 42 дәрәчәјә гәдәр галхыр. Сусуз дәвәләр 60—70 километрлик мәсафәдә сујун олдуғу сәмти асанлыгла дујуб тапырлар.

Дәвәчилик тәсәрруфатынын артырылмасы вә инкишаф етдирилмәсиндә селексија ишинин дүзкүн тәшкилинин

мүһүм әһәмијјәти вардыр. Чүтләшмә заманы еркәк дәвәләр гызыр вә чох тәһлүкәли олурлар. Нәзарәтсиз гал-

Дәвә Бақы сакинләрини әјләндирир

дыгда сүрүдәки еркәк дәвәләр һәтта бир-бирини өлдүрүр. Еркәк дәвәләр бу заман һәмчинин адам үчүн дә тәһлүкәли олурлар. Гызмыш дәвәни нисбәтән сацитләшдирмәк үчүн иртмәјини иплә чәкиб һүркүчүнә вә ја чаһаза бағлајырлар.

Дәвәләрдә чүтләшмә дүзкүн тәшкил едилмәдикдә алынән нәсил дә сәмәрәсиз олур. Она көрә дә чүтләшмә эрәфәсиндә төрәдичи кими истифадә едилмәјән нәр вә балхыны сүрүдән ајырыб мүвәггәти бағлама шәраитиндә сахлајырлар. Төрәдичи кими анчаг лөк вә бугурдан истифадә олунур. Еркәк дәвәләрдән 4—5 јашдан сонра төрәдичи кими истифадә олунур. Диши дәвәләр үч јашын-

Һача маја баласыны әмиздирәкән

дан чүтләширләр. Диши дөвәләрдә чүтләшмә имканы илин бүтүн фәсилләриндә олдуғу һалда еркәк дөвәләрдә анчаг мүәјјән мүддәт гызмыш вәзијјәтдә галдыгдан сонра јараныр. Дөвәләрдә чүтләшмәнин вә дөлүн мөвсүмлүјү дә мәнз бунунла әлагәдардыр. Азәрбајчанда дөвәләрин чүтләшмә мөвсүмү феврал — март ајлары олдуғундан дөл апрел — мај ајларына дүшүр. Бирһүркүчлү дөвәләрдә боғазлыг 390 күн, икиһүркүчлүләрдә 400 — 410 күн давам едир. Көшәкләр орта һесабла 35 — 40 кг чәкидә доғулурлар. Көшәкләрин илкин лазымы гајдада бәсләнмәси онун кәләчәк инкишафында хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Көшәји мајаланыб, бәдәни мөһкәмләниб сәрбәст кәзәнә гәдәр сојугдан горујурлар, бәдәнинин мүтәнәсиб бөјүмәси гајғысына галырлар. Дәвә јекәнә ев һејваныдыр ки, доғаркән баласыны јаламыр. Одур ки, доғулан кими көшәји тәмизләјиб, гурулајыб әмиздириб, сонра дүз јердә јатырыб, исти материалла үстүнү өртүб, үзәринә чаһаз кеचириб бир нечә күн бу вәзијјәтдә сахлајырлар. Бундан мәгсәд көшәји сојугдан горумаг, бәдәнинин мүтәнәсиб бөјүмәси гајғысына галмаг вә күчлү олмасыны тәмин етмәкдир. Дәвәнин ики габаг голлары арасында гара даирәви

һәнијә *зиндан* адланыр. Әкәр көшәкдә зиндан өз јериндә дүз бәркимәсә бу кәләчәкдә дөвәнин гүввәтли олмасыны тәмин етмир. Көшәји дүз јердә јатырмагла зинданын мүтәнәсиб бәркимәсини тәмин едирләр. Елә ки зиндан лазымынча бәркиди, көшәк сәрбәст јеријә билди, аһасынын јанына бурахырлар. Көрпә көшәјин чијәрләринин тәмизләнмәси үчүн кичик дөјүлмүш истиот вә ја јовшан јарпағыны торбаја јығыб торбаны көшәјин ағзына кечириләр. Бунунла да көшәк тез-тез өскүрүб, асгырыб чијәрләрини тәмизләјир. Етнографик мәлуматлара кәрә,

Дөвәнин хыһырдылмасы

бу үсул һәмчинин көшәкдә сојугламанын да гаршысыны алыр. Сојуг һавада көрпә көшәкләри чуллајырлар. Ики илдән бир доған ана дөвә өмрү боју 15 — 20 бала верир. Дөвәләрдә инкишаф вә бөјүмә дикәр ев һејванлары илә мугәјисәдә чоһ сүр'әтли олур. Ади отлаг шәраитиндә јемләнән көшәкләрин чәкиси 4 — 5 ајлыгда 140 — 160 килограма, бир јашы тамам олдуғда исә 220 — 270 килограма чатыр. 15 ајлыгда икиһүркүчлүләрин чәкиси 310 кг-а, нәрләрин, һәмчинин бүтөв мајанын чәкиси 390 — 410 килограма чатыр. Үч-дөрд јашлы дөвәләрин чәкиси орта һесабла тәхминән 800 — 900 кг олур. Еркәк дөвәләрин чәкиси 1300 килограма гәдәр чата билир.

Јашына кәрә дөвәләр ашағыдакы кими адланыр:

6 ајлығына кими *көшәк*, 6 ајлыгдан бир јашына кими *дајлаг* адланыр. Бир јашдан һәр *јаш бир түк* һесаб еди-

лир. Ја'ни бир түк, ики түк, үч түк вэ с. Бир түк маја, беш түк бугур, сэккиз түк ба'хы вэ с.

Этнографик бахымдан дэвэнин элэ өрэдилмэси [ишэ өрэдилмэси] хусуси мараг догурур. Саглам, күмраһ бөжүмүш дэвэлэр ики-үч јашындан иш үчүн өрэдилир. Башга ев һейванларына нисбэтэн дэвэнин элэ өрэдилмэси даһа чэтин олуб, мүэјјэн вахт тэләб едир. Саһиби дэвэ илэ үнсијјэт јаратмаг үчүн һэлэ көшэк вахты ону тумар-лајыр, элэ өрэдир, башына ип кечирир, һәрдэн једэ-јиндэ кэздирир, бағлајыр, тэдричэн өзүнэ өррөшдирир. Бу һазырлыг просесини кечмэдикдэ дэвэни өјрөтмэк чэтин олур. Хам дэвэ адамы јахын бурахмыр, бэдэнинэ ип тохунмасына имкан вермир, инадкарлыг көстэрир. Бу заман бөјүк сәбр вэ мүлајимлик көстәрмэк лазым кәлир. Чүнки дэвэ кобудлуға вэ зоракылыға гаршы чох кинлидир. Өјрэдилмэ заманы ону зоракы сурәтдэ һәр һансы һәрәкәтэ мәчбур етмэк әкс тә'сир көстэрир. Рам едилмэси нэзәрдэ тутулан хам дэвэ обаја, мөһәлләја кәтирилир, уста дэвэләрдэ бирликдэ габагына дуз төкүлүр вэ онларга бирликдэ јемлэнилир. Бу заман еһтијатла сичимдән дүзәлдилән гарачынын кәлләлији хам дэвэнин башына кечирилир. Уста дэвэләрдэ бирликдэ јатырылыр. Хам дэвэ һэлэ кичик јашларындан «хых» сөзүнү чох ешитдији үчүн «хых» дејән кими јатыр. Илк дөфә ону еһтијатла чуллајырлар. Гарачы дэвэнин башына кип кәјдирилир ки, дартындыгдә башындан чыхмасын. Дэвэ мүлајим оландә, көшәкликдән адама ујушандә ону садәчә оларга једәкдә кэздирирләр, тэдричән алыға, јүкә өррәдирирләр. Инадкар, адама јовушмајан дэвэни исә өјрәнмиш алығлы дэвэнин архасына бағлајырлар. Хам дэвэ једәјә кетмәсә бир нәфәр башга дэвәјә миниб архадан ону сәсләјир. Бу үсулла ону тэдричән једәјә өррәдириләр. Дэвэ рам олмасында онун габаг ајағларындан бирини диздән сарыјыб үч ајаг үстдә јорулана гәдәр кэздирир, бэдэнинэ сығал чәкир, дуз верирләр. Бу просес хејли тәкрар едилдикдән сонра дэвэ адама өјрәшир. Дэвэ элэ өјрәдиләндә горхудулса ондә өмрү боју үркәклик галыр. Илк дөфә алығланандә вэ јүкләнәндә чалышырлар ки, дэвэнин бэдэни јараланмасын. Илкин өјрәдиләндә илдән дэвэнин бэдэниндә јара эмәлэ кәлсә, дэвәдә ипэ вэ јүкә гаршы горху, нараһатлыг јараныр. Она көрә дә јүкләјәркән чэтинлик төрәдир. Дэвэ тэдричән адама вэ јүкә өјрәдилдикдән сонра карвана гошулуб узаг мәнзилли јүк даһымада истифадә едилир. Дэвэ ики-үч јашындан өјрәдилсә дә 4 — 5 јашына гәдәр аз јүкләнир, узаг мәнзилли

карвана гошулмур. Дэвэнин бэдэни тамам мөһкәмләниб, јүкләнмәјә алышдыгдан сонра там күчү илэ јүкләниб узаг мәнзилли карванларда истифадә олунур.

Нормал бәсләнмәдији, дүзкүн јемләнмәдији үчүн вә јахуд пис сахланма шәрәити үзүндән вә һәтта тасадүфи һаллардан да дэвәдә мүхтәлиф хәстәликләр эмәлэ кәлир. Гураглыг, кәнәли илләрдә дэвэ тез-тез јүкләниб тәри јумшалдыгдә ондә готур хәстәлији баш верә биләр. Дэвәләрин хәстәлији тарихән мүхтәлиф үсул вә васитәләрлә мүәличә едилмишир. XIII әсрдә Азәрбајчандә олмуш Венесија сәјјаһы Марко Поло Азәрбајчандә дэвэнин готур хәстәлијинин мүәличәсиндә нафталандан истифадә олундуғуну көстәрмишир. Бир әфсанәјә көрә нафталан нефтинин мүәличә тә'сиринин инсанлара мә'лум олмасына сәбәб дә елэ дэвэ олмушдур. Әфсанәдә көстәрилир ки, бир карван индики Нафталан әразисиндән кечәркән арыг вә готур бир дэвэ сүрүшүб нафталан олан чалалардан биринә дүшүр. Дэвәчиләр ону галдыра билмәдикләринә көрә, јүкүнү ачыб көтүрүр, дэвэни исә гојуб кедирләр. Бир нечә ајдан сонра карван кери гајыдыб орадән кечәркән хәстә, өлүмчүл вәзијјәтдә гојуб кетдикләри дэвэни саглам вэ күмраһ көрүрләр. Бунула да адамлар көлмәчәдәки јағын дэвэни сағалтдығыны баша дүшүрләр. О вахтдан инсанлар нафталан јағындан готур вә дикәр хәстәликләрин, јараларын мүәличәсиндә истифадә етмәјә башлајырлар. Готур хәстәлијини гара нефтлә, түтүн гатраны илэ, ади очәк күлүндән мөһлул һазырлајыб јумагла да мүәличә етмишләр. Гуру отла јемләнән дэвэ бирдән-бирә көрлә гангал, кичиткән вә јахуд дикәр көј от једикдә көпүр, зәһәрләнир. Белә һалларда мүәличә үчүн дэвэнин гарыны овур, гатыг, ајран вә сүд ичирдиб, ган алмагла мүәличә едәрдиләр. Јүкдән сонра сојуг һавадә чаһазы алыныб тәрли бурахылмыш, исти һавадә күнәш алтында тәрли галан јүк дэвәси дилбаш олур. Дилинин үстүндә гара халлар эмәлэ кәлир, гарын агрысына дүшүр. Мүәличә етмэк үчүн дилинин үстүндәки гара халлары гајчы илэ кәсиб тәмизләјирләр, дилинин алтындакы дамарлардан ијнә илэ ган алырлар, дилини дузла овурлар. Будунун архасындан бир нечә јердән дағлајырлар. Дэвэ хәстәликләриндән бири *сәәнк* адланыр. Хәстәлик заманы дэвэ гышгыра-гышгыра дәли кими һара кәлди гачыр. Мүәличә үчүн дэвэнин габаг ајағларынын архасындакы шаһ дамарларындан ган алырлар [ганы нә гәдәр чох ахса бир о гәдәр јахшыдыр]. Сонра будундан вә бојунун архасындан дағлајырлар. Этнографик

мәлүматлар көстөрүр ки, дэвэ хэстэликлэринин емпирик үсулларла мүаличэсиндэ азэрбајчанлылар зэнкин тэч-рүбэјэ малик олмушлар.

ДЭВЭ МӘҺСУЛЛАРЫ

Дэвэчилик эсрлэрлэ халгымызын гида мәһсулларына олан талабатынын өдэнилмэсиндэ мүһүм рол ојнамыш-дыр. Мәһсулдар кэнд тасэррүфаты һейваны олан дэвэ аз хэрчлэ бол эт, сүд вэ јун истеһсал етмэк имканы верир.

Ади отлар шэраитиндэ бэслэнэн 4 — 5 јашлы дэвэлэр орта һесабла 450 — 500 кг эт верирлэр. Көклүјүндэн асылы олараг дэвэнин эт чыхары 50 — 60% олур. Дэвэ эти кимјэви тэркибинэ керэ дэ мал этиндэн зэнкидир. Дэвэ этинин дикэр мүсбэт чәһәти ондан ибарэтдир ки, дэвэ гочалдыгда белэ, эти јумшаг олур. Дэвэ этиндэн бүтүн эт

Дэвэнин гырхылмасы

хөрәклэри һазырланыр. Лакин халгымызын мәшәтиндэ дэвэнин гутабы, күфтасы, лүлэ кабабы даһа јүксәк гиј-мәтлэндирилмишдир. Дэвэ этиндэн бүтүн эт истеһсалы сәнајеси мүәссисалэриндэ истифадэ етмэк мүмкүндүр.

Дэвэ һәмчинин јүксәк кејфијјәтли сүд мәһсуллары вермэк имканына да маликдир. Дэвэнин сағым мүддәти орта һесабла он сәккиз ајдыр. Сүд мәһсулдарлығына керэ дэвэ чинслэри арасында фәрг вардыр. Арвананын сүд мәһсулдарлығы даһа јүксәкдир. Орта һесабла бир сағым мүддәтиндэ 4500 — 5000 л сүд верир. Сүдү 4 — 4,5% јағлылыгда олур. Икиһүркүчлү маја бир сағым мүд-дәтиндэ орта һесабла 1000 — 1700 л сүд верир. Јағлылығы 5,5%-дир. Дэвэ сүдү јүксәк бактерисидлик хассасинэ малик олдуғундан ону 2 — 3 күн ади һава шэраитиндэ сахладыгда белэ чүрүмүр.

Дикэр ев һейванлары илә мүгајисэдэ дэвэ сүдүнүн кимјэви тэркиби [%-лэ] ашағыдакы чөдвәлдэ көстәрилэн кимидир.

Һейванын нөвү	Гуру галыг	Јағ	Зүлал-лар	Казенин	Сүд шә-кәри	Минне-рал мад (мл-р)
Инак	12,70	3,80	3,50	2,70	4,70	0,70
Чамыш	18,24	8,41	4,29	3,49	4,92	0,78
Гојун	18,21	6,74	6,17	5,00	4,30	0,90
Кечи	13,70	4,40	4,10	3,30	4,40	0,80
Мадјан	10,32	1,25	2,15	1,26	6,51	0,38
Шимал ма-ралы	35,70	19,70	10,90	8,70	2,60	1,40
Дэвэ	13,60	4,50	3,50	2,60	4,90	0,70

Дэвэнин јун мәһсулдарлығы чох јүксәкдир. Анчаг бэсләнмэ, чинс вэ јаш бурада өз тәсирини көстөрүр. Јун чәһәтдэн икиһүркүчлүләр кәмијјәтчә, бирһүркүчлү-ләр кејфијјәтчә үстүндүрләр. Икиһүркүчлүләр орта һеса-б

Дәвә сүрүсү сәһрада отларкән

ла он беш-он алты килограмм јун верир. Төрәдичи бактрианын максимум јун көстәричиси 21 кг-дыр. Дәвә илдә бир дәфә март — апрел ајында гырхылыр. Дәвә күмраһ ол-дугда гырхым заманы һеч бир васитәдән истифадә етмәк лазым кәлмир. Ону асанлыгла әллә јолурлар. Дәвә арыг олуб, јунуну атмадыгда исә јолмаг мүмкүн олмур, бу заман гырхлыгла гырхырлар. Дәвә јуну зәриф јунлу гојун јунундан да гијмәтлидир. Белә ки, јунунда өлү түкләр олмур. Јун өртүјүндә јағгәр өртүјү олмадығын-дан јун чыхары 70 — 95% арасында дәјишир вә бә'зән 100%-ә чатыр. Тәмиз лиф чыхымы 82 — 87% тәшкил едир.

Гарамал көнү илә мүгајисәдә дәвә көнү даббагчылыг-да даһа јүксәк гијмәтләндирилир. Азәрбајчан зәркәрлик сәнәтиндә дәвә сүмүјү тарихән гијмәтли материал ол-мушдур. Дәвә сүмүјүндән һазырланмыш тәсбәһ, гадын бојунбағысы вә мунчуғларыны әһали һәмишә јүксәк гијмәтләндиримишдир.

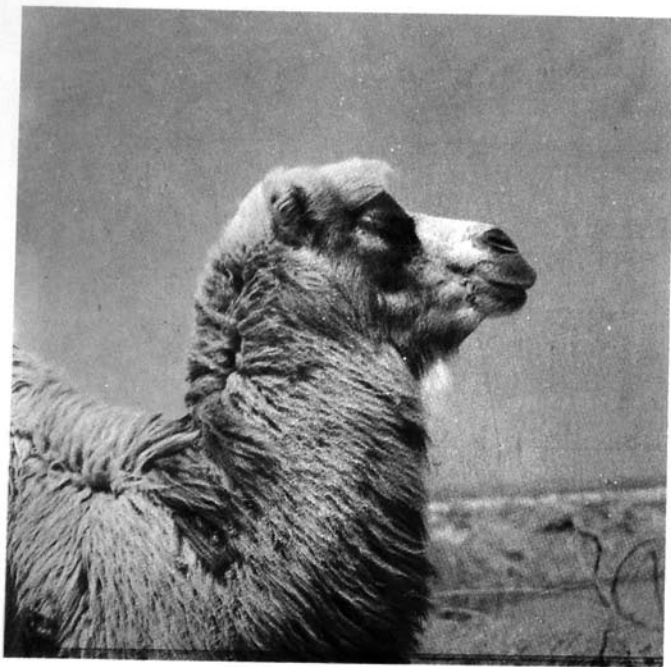
Елми тәдгигатларын сон нәтичәләри көстәрир ки, ади отлаг шәраитиндә бәсләнән дәвәнин мәһсулдарлығы там сәнајә тәмәли үзәриндә гурулан гарамалын мәһсулдар-лығындан һејли јүксәкдир.

Һача дәвәнин дырпағы.

Республикамызда дәвәчилик тәсәррүфатынын әсассыз сурәтдә ләғв едилмәси Ширван зонасында бөјүк бир сәһә-ни игтисади имканлардан мәһрум етмиш, һәм дә јарарсыз торпағлар сјаһысына салмышдыр. Һалбуки Шамаһы, Абшерон, Дәвәчи, Салјан рајонларындакы, Нахчыван МССР-ин вә малдарлыг үчүн јарарсыз тиканлы кол вә шоран биткиләрлә зәнкин бош торпағлардан дәвәчилик тә-сәррүфатынын инкишафы үчүн јахшы истифадә етмәк олар.

Дәвәчилик Азәрбајчанын ән гәдим тәсәррүфат сәһә-ләриндәндир. Тарихән өлкә әразисинин дүзән зонасында

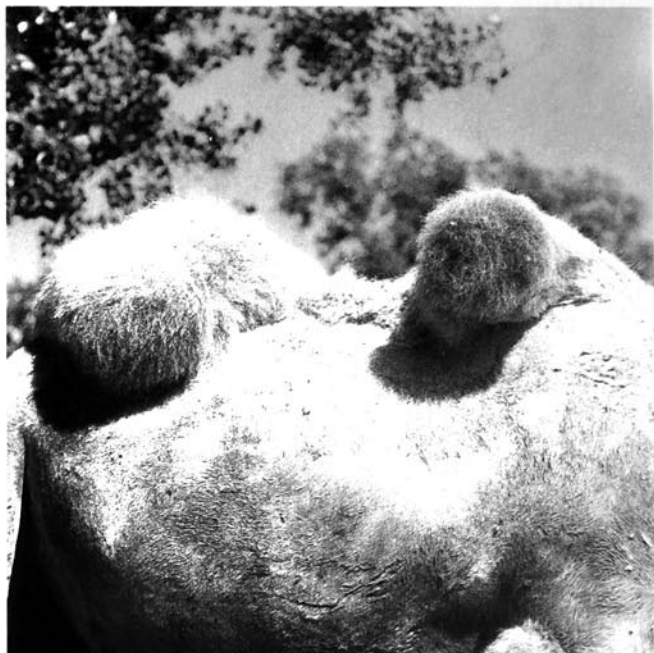

Дэвэнин башынын көрүнүшү.

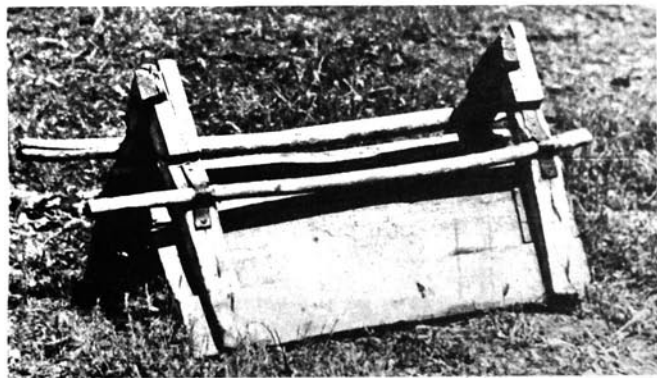
Һејвандарлығын габагчыл саһэлэриндэн бири олмушдур. Дэвэчилик хүсуси илэ гојунчулугла јахшы узлашдыгына көрө дүзэн зона һејвандарлары һәмишэ өз тэсэррүфатларында гојунла бэрабэр дэвэ дэ сахламышлар.

Дэвэ эсрлэр боју гојунчуларын эсас нэглијат васитэси олмушдур. Гојунчулугла бағлы дэвэчилик һәмчинин чарвадар дэвэчилији үчүн дэ база олмушдур.

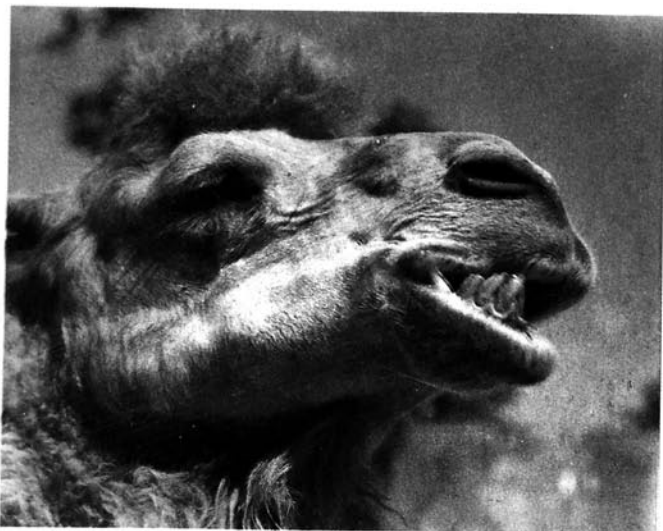
Республикамызда дэвэчилик тэсэррүфатынын лэғв едилмэси өлкэнин тэсэррүфат гуручулугунда бурахылмыш чидди сәһвлэрдэн биридир. Азэрбајчанда дэвэчилик тэсэррүфаты јаратмағ вэ инкишаф етдирмэк үчүн күчлү тэбии игтисади база вэ бол отлағлар вардыр. Тарихэн зэнкин дэвэчилик зоналары олан Ширван, Мил-Гарабағ, Муған дүзлэриндэ, Нахчыван МССР-ин мүјјэн эразилэриндэ дэвэчилик тэсэррүфатлары јаратмағ, бу торпағ-

Һача дэвэнин күбөһи

Чаһаз

Дэвәнин бахышы

ларын потенсиал имканларындан сәмәрәли истифадә етмәк олар. Беләликлә, республикамызын ярымсәһра торпагларындан да фәјда көтүрмәк имканы јаранар.

Республикамызын зоналарынын шәраитиндән вә дөвә чинсләриндән асылы олараг дөвәчилик тәсәррүфатларыны этлик-јунлуг, этлик-сүдлүк јунлуг истигамәтләриндә јаратмаг вә ихтисаслашдырмаг олар. Дөвәләрин сајы чохалдыгча гојунчулуг тәсәррүфатлары нәздиндә хүсуси дөвәчилик бригадасы јаратмаг олар, бу заман дөвәләр-дән һәм гојунчуларын јәјлаг вә гышлаға кечмәси үчүн нәглијјат васитәси кими истифадә етмәк олар, һәм дә дөвәләрин бәсләниб көкәлдилмәси үчүн әлверишли шәра-ит јаранар.

Партијамызын Әрзаг програмыны һәјата кечирмәк вә беләликлә халгымызын һејвандарлыг мәһсулларына олан еһтијачыны даһа там өдәмәк тәләби дөвәчилик тәсәррүфаты јаратмағы вә инкишаф етдирмәји бир вәзи-фәјә кими гаршыја гојмушдур.

Сов. ИКП XXVII гурултајынын материаллары. Бақы, Азәрнәшр, 1986.
Китаби Дәдә Горгуд. Бақы, Азәрнәшр, 1962.

Н. Кәңчәви. Искәндәрнамә [Игбалнамә]. Бақы, Азәрнәшр, 1941.

Т. Ә. Бунјадов. Азәрбајҗанда малдарлыгын инкишафы тарихиндән. Ба-қы, Елм, 1969.

Хилда-Готе-Пилтерс. Дэвә. Елм вә һәјат, 1976, №9.

Б. Ә. Будагов. Елим, обам мәним. Бақы, Елм, 1984.

А. Н. Мустафајев, Г. Ч. Чавадов. Гобустанда дөвәчиликтин этнографик тадгигинә даир. Азәрбајҗан этнографик мәчмуәси. 5-чи бурахылыш. Бақы, Елм, 1986.

Халг тәбабәтинин изи илә. Бақы, Азәрнәшр, 1986.

Р. Көјүшов. Азәрбајҗан археолокијасы. Бақы, Ишыг 1986.

Әфсанәләр. Бақы, 1986.

Зоотехникин гыса мәлүмат китабы. Бақы, Азәрнәшр 1972.

Х. Д. Халилов. Дөвләтдә дөвә. Совет кәнди. гәз 2 нојабр, 1983.

Н. М. Ермолова. Где же одомашнили двухгорбого верблюда. «Природа», Наука, 1970, № 10, с. 109 — 111.

Верблюдоводство. Алма-Ата-Москва, Казахстанское краевое издатель-ство, 1934.

Верблюдоводство. М, Колос, 1975.

А. Г. Шатцкий. Верблюд-продуктивное животное. Ташкент, Госиздат Уз. ССР, 1964.

В. А. Шнирельман. Происхождение скотоводства. М. Наука, 1980.

А. М. Шербак. Названия домашних и диких животных в тюркских языках. «Историческое развитие лексик тюркских языков». М. Наука, 1961.

Этнографии народов Сибири. Новосибирск, Наука, 1961.

И. М. Дьякнов. История Мидия. М-Л. Наука, 1956.

В. В. Латышев. История древних писателей о Сикифе и Кавказе. Вестник древней истории, № 2, Наука, 1948.

И. И. Лакза. Верблюдоводство. М., Сельхозгиз, 1953.

Э. Б. Баширов. Животноводство Алжира. М., Колос, 1976.

Х. Д. Халилов. Верблюдоводство в Карабахе. Археологические и этно-графические изыскания в Азербайджане [1980-1981], Баку, Елм, 1986.

Н. И. Бурчак-Абрамович. Домашний верблюд в древнем Мингечауре на Кавказе. Бюллетень М., О-ва исп. природы, отд. биологии, т. XXVIII [1], 1983.

Русско-осетинский словарь. М., 1950.

А. С. Сумбат-заде. Сельское хозяйство Азербайджана в XIX в, Баку, 1958.

МҮНДӘРИЧАТ

Кириш	3
Узаг кечишимиздән бу күнүмүзә гәдәр . . . 5	5
Дәвә мәнзилиндә диз чөкәр	15
Дәвә илә бағлы инам вә е'тигадлар	21
Дәвәнин бәсләнилмәси вә артырылмасы	29
Дәвә мәнсуллары	38

Рәссамы *М. Мәмәдов*
Бәдии редактору *И. Қараш*
Техники редактору *М. Мәмәдов*
Корректору *А. Хәлилова*

Фотоҗығалмаға верилмиш 18.04.89. Чапа имзаланмиш 28.07.89. ФГ 12778.
Кағыз форматы 84×108¹/₃₂. Офсет кағызы. Әдәби дәст. Шәрти ч. в. 2,52.
Учот нәшр. варағи 2,34. Шәрти ранк б/в 13,02. Тиражы 1000 Сифариш 4008.
Гижмәти 30 гәп.

Азәрбајҗан ССР Дәвләт Нәшријат, Полиграфія вә Китаб
Тичарәти Ишләри Комитәси. «Ишы» нәшријаты.
Бақы — 370601, Гогол күчәси, 6
[Директор Гыльман Исмајылов]

«Коммунист» нәшријатының мәтбәәси.
Баку — 370146, Мәтбуат проспекти, 529-чу мәһәллә

Хәлијәддин Дәскиралы оғлу Хәлилов
ДӨВЛӘТДӘ ДЭВӘ...

Халияддин Даскиралы оғлу Халилов
ЧТО МЫ ЗНАЕМ О ВЕРБЛЮДЕ
[на азербайджанском языке]
Баку — Ишыг — 1989

30 гэн.

1989

635